

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: dr Th. van den End (wnd voorzitter/*acting chair*, secretaris/*secretary*), dr A.Th. Boone, dr A.G. Hoekema, Prof. dr P.N. Holtrop, dr Chr.G.F. de Jong, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: dr J.D. Bratt (Chr. Reformed Church), Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München, Ger.), dr S.H. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.), Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks omstreeks april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 2000 bedraagt € 22,50 voor Nederland, voor studenten € 15,-, voor instellingen € 25,-; losse nummers € 12,50, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

‘Instrumenten van beschavingspolitiek’.
Zending en missie over de politieke status van Nieuw-Guinea
1947 – 1956

J. van de Wal

Eind 1950 besloot het kabinet Drees te blijven bij zijn weigering om Nieuw-Guinea over te dragen aan de jonge *Republik Indonesia*. In de besluitvorming woog het belang van zending en missie in relatie tot de ontwikkeling van Nieuw-Guinea mee, zij het indirect.¹ Hoe dachten zending en missie zelf over de politieke toekomst van Nieuw-Guinea? De rooms-katholieke missie in het gebied was geporteerd voor voortzetting van de Nederlandse soevereiniteit, wist Arend Lijphart al in 1966 te melden.² Dat betrof in feite de Franciscaner Missie op Noord-Nieuw-Guinea; Jan Bank heeft beschreven hoe deze zich opstelde voorafgaande aan en na de soevereiniteitsoverdracht van december 1949.³ Tot op heden is echter niet onderzocht hoe over deze vraag gedacht werd in de protestantse zending, zowel binnen de zendingsleiding als in het veld. Lijphart maakt wel melding van het feit, dat binnen de zendingsleiding verschil van mening bestond inzake de uitzondering van Nieuw-Guinea van de soevereiniteitsoverdracht, maar poneert dat de protestantse zendelingen aldaar er enthousiast over waren.⁴ Dat is te ongenueanceerd, zoals zal blijken in dit artikel.

Gezien het feit dat zending en missie een factor van betekenis vormden op Nieuw-Guinea (tot 1942 had de koloniale overheid het gebied verwaarloosd; vrijwel alle onderwijs en medische zorg was opgebouwd en werd uitgevoerd door missie en zending), is het antwoord op de vraag hoe zending en missie over de politieke status van het gebied dachten niet

1 P.B.R. de Geus, *De kwestie Nieuw-Guinea: aspecten van buitenlands beleid en militaire macht*, (Leiden 1984) 62-63, ontkent dat dit het geval zou zijn geweest, maar constateert wel dat het Indonesische deel van de commissie Nieuw-Guinea/Irian (die in het voorjaar van 1950 Nieuw-Guinea bezocht) in zijn deelrapport stelt, dat Indonesisch beheer van het gebied niets aan zending en missie in de weg zou leggen – daarmee suggererend dat de belangen van zending en missie een onuitgesproken argument van de Nederlandse regering vormden. Dat is ongetwijfeld het geval geweest, zij het dat het de Nederlandse regering (m.n. de KVP-ministers) niet primair om zending en missie ging, maar om hun mogelijke functie als uitvoerders van het beleid van verheffing van de bevolking.

2 Arend Lijphart, *The trauma of decolonisation: the Dutch and West New Guinea*, (New Haven and London, 1966) 153.

3 Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*, (Baarn: Ambo, 1983) 462.

4 Lijphart, *The trauma of decolonisation*, 153.

onbelangrijk. In de tweede plaats is de inzet van zending en missie onmisbaar geweest voor de intensivering van het onderwijs in op het eiland – en onderwijs was de belangrijkste pijler onder het Nederlandse beleid, dat meer en meer ten doel kreeg de bevolking naar een zelfstandige politieke keuze te begeleiden.

Omdat over het standpunt van de protestantse zending inzake de status van Nieuw-Guinea nog nauwelijks geschreven is, ligt de nadruk in dit artikel op de ontwikkelingen binnen de zending, meer specifiek de Hervormde zending,⁵ in de jaren 1947-1956 nagenoeg de enige protestantse zendingsorganisatie werkzaam in Nieuw-Guinea. De Hervormde zending werkte op de noordkust en in het Westen, voornamelijk langs de kust, waar een groot deel van de bevolking geconcentreerd was.⁶ Omdat echter zending en missie vaak in één adem genoemd werden als instrumenten van ontwikkelingspolitiek komt ook de visie van de missie ter sprake. Van rooms-katholieke kant waren in Nieuw-Guinea twee missieorganisaties werkzaam: in het Zuiden de missie van het Heilig Hart (MSC) en in het Noorden en Westen de Franciscanen (OFM). Later (1959) namen de Augustijnen een deel van het missieterrein van de Franciscanen over. Voorzover mij bekend hebben de MSC-missionarissen zich niet geuit over de politieke status van Nieuw-Guinea,⁷ terwijl de Augustijnen pas eind jaren vijftig op het toneel verschenen;

-
- 5 Het archief van de Hervormde zending (afgekort: ARvdZ) is grotendeels ondergebracht in het Utrechts Archief en bevat vele gedeponeerde archieven, waaronder het archief Kerkekantoor Hollandia (eerder archief terreinleiding Nieuw-Guinea van de Raad voor de Zending geheten). In de aanduiding van archiefstukken volg ik de gangbare nummering van het Archief van de Hervormde zending, met toegevoegd het doosnummer waaronder het op het Utrechts Archief te vinden is. Soms echter heb ik alleen de verzameling van archiefstukken op microfiche op het bureau van de SOW kerken geraadpleegd; in dat geval ontbreekt een doosnummer.
 - 6 Over de geschiedenis van de Hervormde zending in Nieuw-Guinea, voorheen Utrechtse Zendingsvereniging, resp. (vanaf 1922) Samenwerkende Zendingscorporaties, vanaf 1946 Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties en vanaf 1951 Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk, zie F.C.Kamma, *Dit wonderlijke werk – het probleem van de communicatie tussen oost en west gebaseerd op de ervaringen in het zendingswerk op Nieuw-Guinea (Irian Jaya) 1855-1972*, 2 delen, Oegstgeest, 1976. Eerder verscheen van de hand van F.C. Kamma het artikel 'Zending' in W.C. Klein (red.), *Nieuw Guinea*, deel I, ('s-Gravenhage, 1953) 82-158.
 - 7 P.G.H. Schreurs MSC, *Terug in het erfgoed van Franciscus Xaverius: het herstel van de Katholieke missie in Maluku, 1886-1960*, Tilburg, 1992, en J. Boelaars MSC, *Met Papoea's samen op weg*, 3 delen; Kampen: Kok, 1991, 1995, 1997, maken er geen melding van. Het ligt ook niet voor de hand, aangezien het werkgebied van de MSC-missie tot 24 juni 1950 (toen het apostolisch vicariaat Merauke gesticht werd) zuidelijk Nieuw-Guinea én de Molukken omvatte, met Ambon als vestigingsplaats van de apostolisch vicaris sinds 12-5-1949, H.J.W.M. Boelaars OFM Cap., *Indonesianisasi: het omvormingsproces van de katholieke kerk in Indonesië tot de Indonesische katholieke kerk*, (Kok: Kampen, 1991) 430.

daarom zal ik hier alleen de visie van de Franciscanen, met name van Mgr. A. (kloosternaam Oscar) Cremers OFM, apostolisch prefect van Hollandia,⁸ belichten. Zijn tegenvoeter in de zending was de toenmalige terreinleider ds. I.S. Kijne. Beiden waren krachtige figuren,⁹ die confrontaties niet uit de weg gingen en ook regelmatig met elkaar botsten. Maar voor een goed begrip is het belangrijk te weten dat de structuur van resp. de Hervormde zending en de Franciscaanse missie verschillend was, en dat ook hun formele positie niet dezelfde was. Mgr. Cremers was het hoofd van de missie in Nieuw-Guinea van de (Nederlandse provincie der) Franciscanen en tevens leider van de apostolische prefectuur. Feitelijk was hij in grote mate autonoom in het uitstippelen van het missiebeleid. Kijne was in de cruciale jaren 1949-1953 het gezicht van de protestantse zending op Nieuw-Guinea en had in die functie eveneens een grote speelruimte, ook in zaken die het overheidsbeleid raakten. Maar hij bepaalde niet zelf het zendingsbeleid: principieel was hij verantwoording schuldig aan de zendingsleiding (het directorium van de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk (ZNHK) te Oegstgeest), die echter in die jaren een proces van heroriëntatie doormaakte.

1. De kwestie Nieuw-Guinea in vogelvlucht¹⁰

Bij de overdracht van de soevereiniteit over het grondgebied van het voormalige Nederlands-Indië in 1949 had Nederland geweigerd Nieuw-Guinea over te dragen aan de nieuw gevormde Verenigde Staten van Indonesië. De beide Indonesische onderhandelingsdelegaties¹¹ tijdens de Ronde Tafel Conferentie (RTC) die plaatsvond in Den Haag van 23 augustus tot 2 november 1949, waren onder protest akkoord gegaan met het voorstel van de Australische bemiddelaar T.K. Critchley (lid van de United Nations Commission on Indonesia, die ook aanwezig was bij de RTC), dat Nederland en de Verenigde Staten van Indonesië binnen een

8 Ik heb daarom alleen het missiearchief van de Franciscanen bekeken. Dit archief is ondergebracht in het Utrechts Archief; enkele persoonlijke stukken betreffende Mgr. A. Cremers OFM en dr. L.J.C. Beaufort OFM bevinden zich op het provinciaalarchief van de Franciscanen in Utrecht; het archief van Pater Mag. dr. J.M. Stokman OFM bevindt zich in het Katholiek Archief te Nijmegen.

9 Dr. J. van Baal schrijft over beiden in zijn memoires, zie J. van Baal *Ontglipt Verleden*, II, 'Leven in verandering', (Franeker, 1989) 185-187 over Kijne, 250 (en elders) over Cremers.

10 Ik volg hier: Lijphart, *The trauma of decolonization*; De Geus *De kwestie Nieuw-Guinea*; H. Meijer, *Den Haag-Djakarta: de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962*, Uitgeverij Het Spectrum, Aula pocket, 1994.

11 Eén namens de BFO (Bijeenkomst Federatief Overleg, voorlopig bestuur van de te stichten federatieve staat Indonesië), en één namens de *Republik Indonesia* te Yogya.

jaar na de beëindiging van de Ronde Tafel Conferentie (dus voor 2 november 1950) een oplossing voor hun geschil zouden bereiken.¹² Een reden voor de Indonesiërs om dit compromis te aanvaarden was, dat men begrip had voor het argument dat binnenlands-politieke verhoudingen in Nederland overdracht van Nieuw-Guinea voorlopig onmogelijk maakten, maar dat dat over een jaar of wat zeker anders zou zijn. Minister van Overzeese Gebiedsdelen J.H. van Maarseveen, de leider van de Nederlandse delegatie, zou dat tijdens de RTC gezegd hebben tegen een van de belangrijkste onderhandelaars, drs. Muhammad Hatta. Bij terugkomst van de Republikeinse delegatie had Soekarno zich tegenover Hatta zeer sceptisch betoond: hij was ervan overtuigd, dat de Nederlanders hun belofte niet zouden nakomen.¹³

Hij zou gelijk krijgen: het was inderdaad niet de bedoeling van de Nederlandse regering, in casu minister Van Maarseveen, om op korte termijn Nieuw-Guinea over te dragen. Dat blijkt uit een notitie van een hoge ambtenaar, bestemd voor de minister-president en opgesteld enkele weken na beëindiging van de RTC. Over de plannen van het Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen (korte tijd later omgedoopt tot Ministerie van Overzeese Rijksdelen) voor civiel bestuur op Nieuw-Guinea werd in deze notitie gezegd: ‘men bouwt voor enige jaren’.¹⁴ En inderdaad, bij de eerstvolgende gelegenheid, waarop Nederlandse en Indonesische onderhandelaars elkaar ontmoetten, op de ministersconferentie eind maart 1950 te Jakarta, kwam men met betrekking tot Nieuw-Guinea geen stap dicht bij elkaar, al herhaalde minister Van Maarseveen zijn belofte.¹⁵ Besloten werd later dat jaar een speciale conferentie te beleggen en zich

12 *Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, deel XX, ‘16 september 1949-31 december 1949’, uitgave Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, (’s-Gravenhage, 1996) 485-491 (doc. 215), verslag 26e vergadering Centrale commissie RTC 31-10-1949: delegaties van Republiek en BFO gaan accoord met dien verstande dat (prof. Supomo namens de republikeinse delegatie): ‘De oplossing van het probleem wordt slechts uitgesteld; wij willen onze aanspraken op Nieuw-Guinea niet laten varen’ (487).

13 Robert Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer – uit het dagboek van een politieke teckel*, (Leiden, [1973] 100-101. Ammerlaan beroept zich op ‘een hoge Nederlandse ambtenaar’, die midden 1959 een gesprek had met Hatta. Volgens Anak Agung (zie noot 15) heeft Van Maarseveen tijdens de ministersconferentie van maart 1950 overdracht van soevereiniteit over Nieuw-Guinea aan Indonesië op een later tijdstip in het vooruitzicht gesteld.

14 *Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, XX, 652-3: nota minister OG ‘Civiel Bestuur in Nieuw-Guinea’. In een voetnoot wordt Van Nispen geciteerd uit ‘Notitie voor Minister-President’ 21-11: de nota gaat uit van de gedachte ‘dat Nieuw-Guinea definitief aan Nederland blijft. Men bouwt voor enige jaren’ (o.a. uitzending van hooggekwalificeerde ambtenaren en afschaffing Maleis als onderwijstaal).

15 I. Anak Agung Gde Agung, *Twenty Years of Indonesian Foreign Policy*, (Den Haag, 1973) 81.

door een Nederlands-Indonesische commissie te laten adviseren. Die kwam echter niet tot een eensluidend advies.

Een aantal ontwikkelingen sterkten de Nederlandse regering in haar voornemen de soevereiniteit over Nieuw-Guinea te handhaven. Allereerst de snelle ineenstorting van de federale bestuursstructuur van Indonesië, waarin Nederland zoveel geld en energie had gestoken, en waarvoor het bereid was geweest twee militaire acties te voeren. In maart 1950 werden de deelstaten Pasundan (West-Java) en Oost-Java bij de Republiek gevoegd en op 17 augustus van dat jaar – op de verjaardag van de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid in 1945! – was de eenheidsstaat een feit. In de tweede plaats: het neerslaan van de opstand op de Molukken (waar op 24 april de *Republik Maluku Selatan* uitgeroepen was), hetgeen in Nederland door velen beleefd werd als een schending van het zelfbeschikkingsrecht.¹⁶ Bovendien kwam uit Australië, waar de socialistische regering in november 1949 plaats had gemaakt voor een conservatief kabinet, het signaal dat men niets voelde voor overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië. Later dan was afgesproken, op 4 december, ging de conferentie in Den Haag van start. Indonesië was bereid, op voorwaarde van erkenning van Indonesische soevereiniteit, om bij het beheer van Nieuw-Guinea aan Nederlandse wensen tegemoet te komen (zoals erkenning van bestaande economische en financiële rechten, tewerkstelling van Nederlanders in het administratieve apparaat, emigratie van Nederlanders, garantie voor missie- en zendingsarbeid, autonomie voor de bevolking van Irian (Nieuw-Guinea) etc.¹⁷ De Nederlandse delegatie voelde echter niets voor erkenning van Indonesische soevereiniteit. Wel was Nederland bereid de soevereiniteit over Nieuw-Guinea eventueel over te dragen aan de Nederlands-Indonesische Unie, in het leven geroepen om de band tussen Nederland en Indonesië te bewaren en te reguleren. Dat zou de Unie in de ogen van de Indonesiërs

16 Voor dat zelfbeschikkingsrecht was veel aandacht geweest tijdens de RTC, maar geen enkel gebied had er bij de soevereiniteitsoverdracht gebruik van gemaakt.

17 Dit betekent dat de Indonesiërs nu ook minder ver tegemoet wilden komen aan de Nederlandse wensen dan tijdens de RTC even het geval leek. Zie de verrassende mededeling van prof. dr. H. Kraemer in een artikel van zijn hand in *Het Parool*, 10-3-1961: als lid van de Nederlandse delegatie had hij de instemming van de Indonesische delegaties gekregen voor een voorstel waarvan de korte inhoud was 'dat Nieuw Guinea de iure tot Indonesië behoorde, maar de facto een zekere termijn onder internationaal beheer zou staan'. De voorzitter had hem verzekerd dat het idee kansloos was, maar was zo welwillend geweest hem de toegang tot enige Ministers en de Minister-President te banen. 'Resultaat van het pleidooi? Nihil.' De Geus (*De kwestie Nieuw-Guinea*, 61) wijst erop dat het aanbod van december 1950 weer beduidend ruimer was dan de regeling waarmee Nederland in 1962 uiteindelijk genoegen moest nemen.

echter te veel gewicht geven – en een ‘zware’ unie (een soort superstaat onder de Nederlandse kroon, wat de KVP eigenlijk gewild had) was voor Indonesië van meet af aan onverteerbaar geweest omdat men vreesde dat Nederland zo toch een belangrijke vinger in de pap zou houden.¹⁸ Het geschil over Nieuw-Guinea werd nu dus formeel een conflict tussen Indonesië en Nederland. Omdat tijdens de debatten in de Tweede Kamer bleek dat er geen tweederde meerderheid zou komen voor welke verandering van de status van Nieuw-Guinea ook, zat er voor de Nederlandse regering niets anders op dan de zaak voorlopig op haar beloop te laten, of, zoals de toen gangbare term luidde, ‘in de ijskast te zetten’.

Tot medio 1954 gebeurde er in het geschil tussen Nederland en Indonesië niet zo veel. Op 17 augustus van dat jaar kondigde president Soekarno aan, dat Indonesië zijn aanspraken op Nieuw-Guinea zou voorleggen aan de Verenigde Naties. Sindsdien kwam de kwestie Nieuw-Guinea jaarlijks op de agenda van de VN. Gaandeweg groeide de steun voor het Indonesische standpunt. In Nederland echter nam de bereidheid tot een vergelijk met Indonesië te komen af door toenemende bezorgdheid over ondemocratische ontwikkelingen in de voormalige kolonie. Met name de showprocessen in 1954 en 1955, waarvan met name die tegen Schmidt en Jungschlaeger¹⁹ veel aandacht kregen in de Nederlandse pers, wekten grote verontwaardiging in Nederland. De laatste gelegenheid om de verhoudingen te normaliseren was de ministersconferentie die in december 1955 en januari 1956 te Genève gehouden werd. Die liep echter op een mislukking uit. Op 21 februari 1956 zegde de Indonesische regering eenzijdig de Nederlands-Indonesische Unie op. Als voornaamste reden noemde president Soekarno de weigering van Nederland Nieuw-Guinea over te dragen. Het jaar 1956 mag dus met recht een cruciaal jaar heten in de geschiedenis van het conflict met Indonesië over Nieuw-Guinea. Vanaf 1956 werd het conflict scherper en raakten de gemoederen in Indonesië maar ook in Nederland meer en meer verhit.

2. Zending en missie over de status van Nieuw-Guinea: vóór de Ronde Tafel Conferentie van 1949

Voor een aparte status van Nieuw-Guinea werd voor het eerst gepleit door

18 Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 39.

19 Zie onder meer H.C. Beynon, *Nederland staat terecht in Indonesië: achtergronden van de processen tegen Nederlanders in Indonesië*, Utrecht, [1956].

vertegenwoordigers van de Indische Nederlanders op de conferentie van vertegenwoordigers van minderheden te Pangkalpinang, begin oktober 1946.²⁰ Twee maanden later verhief minister mr. J.A. Jonkman in de regeringsverklaring van 10 december 1946 het reserveren van een aparte status van Nieuw-Guinea tot regeringsbeleid. Motief was dat de mogelijkheid opgehouden diende te worden 'voor grotere volksplantingen van Nederlanders, op de eerste plaats van Indische Nederlanders, die onder eigen bestel willen leven'.²¹

Aanvankelijk werd daarbij niet gedacht aan een status los van de nieuwe staat Indonesië. Lt. gouverneur-generaal dr. H.J. van Mook dacht tijdens de conferentie van Denpasar, december 1946, aan de constructie van een mandaat-gebied onder verantwoordelijkheid niet van een bepaalde Indonesische staat, maar van de Verenigde Staten van Indonesië, de Nederlands-Indonesische Unie, of Nederland, maar wel verbonden met Indonesië.²² De waarnemend resident van Nieuw-Guinea, J.P.K. van Eechoud, die in de loop van 1949 zou gaan pleiten voor behoud van de Nederlandse soevereiniteit over het gebied, was in januari 1947 een stap verder: hij dacht aan een door Nederland bestuurd mandaatgebied van de UNO.²³

Enkele maanden later, in april-mei 1947, werd in Oegstgeest een beraad gehouden van de directie van de Hervormde zending, die toen nog Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (VNZ)²⁴ heette, en de in Nederland aanwezige zendingsarbeiders van Nieuw-Guinea.²⁵ Namens de directie waren aanwezig dr. K.J. Brouwer en mr. S.C. Graaf van Randwijk, Mej. C.B. Rijnders, ds. A.M. Knottnerus, en de directeur van de Zendingshogeschool dr. E. Jansen Schoonhoven. Van de zendingsarbeiders waren aanwezig: ds. H.J. Agter, ds. P.J. Grondel, ds. D.A. ten Haaft, ds. F.C. Kamma, ds. H.J. Teutscher, ds. I.S. Kijne, en de heer N. van der Stoep. Van de gesprekken, die werden gehouden op 24 april en 9 mei 1947, is geen woordelijk verslag maar een samenvatting gemaakt. Van verzet tegen het regeringsvoornemen om voor Nieuw-

20 Zie o.m. D.J. van Wijnen (samensteller), *Pangkalpinang, werkelijkheidszin der minderheden*, Batavia, 1946.

21 Regeringsverklaring 10 december 1946, geciteerd in De Geus, *De kwestie Nieuw-Guinea*, 34.

22 De Geus, *De kwestie Nieuw-Guinea*, 33.

23 J.P.K. van Eechoud aan dr. W.C. Klein, *Hollandia* 20-1-47, ARvdZ, 127/64/13.

24 Zie hiervoor, noot 6.

25 Samenvattend verslag vergadering directie VNZ met de zendingsarbeiders van Nieuw Guinea 24-4 en 9-5-47 te Oegstgeest, ARvdZ, 127/64/13 (1029).

Guinea de mogelijkheid van een aparte status te claimen is geen sprake, eerder van begrip voor het motief van de regering: ‘Wij moeten bedenken, dat het onmogelijk zou zijn om een zo groot land met zulk een schaarse bevolking vanzelfsprekend te blijven beschouwen als het land waarop alleen de Papoea’s zelf recht hebben’. Het beste zou zijn ‘wanneer het niet bij Oost-Indonesië wordt gevoegd, maar wanneer het in een bijzondere verhouding tot het Rijk zou komen te staan, onder Nederlands bestuur’: kwam Nieuw-Guinea bij (de deelstaat) Oost-Indonesië, dan zou het belang van de Papoea’s weer op de achtergrond raken door toevloed van ambtenaren uit Oost-Indonesië. Men was het er op dat beraad in ieder geval over eens dat voor Nieuw-Guinea, waarvan het binnenland nog voor een groot deel terra incognita was, een speciale status geschapen moest worden, zodat men de ontwikkeling van het land ter hand zou kunnen nemen. De vraag of Nederland dan wel Indonesië de soevereiniteit over Nieuw-Guinea toekwam, was niet aan de orde. Opvallend is wel, dat een argument dat later vooral door voorstanders van Nederlands bewind gebruikt zal worden, hier al een prominente rol speelt: het belang van de bevolking. Voor Kijne, die kort daarop terreinleider werd, heeft dit motief altijd centraal gestaan en hij zou zich er later steeds op beroepen bij zijn verdediging van het Nederlandse beleid.

In 1947 echter was het nog allerminst duidelijk hoe de dekolonisatie van Indonesië zich zou ontwikkelen en al helemaal niet hoe het een achterafgebied als Nieuw-Guinea zou vergaan. De koloniale overheid had het gebied verwaarloosd. Feitelijk hadden alleen zending en missie zich ingezet voor de Papoea-stammen en dan nog vooral voor de kustbevolking. De protestantse zending had zich er al in 1855 (in de Geelvinkbaai aan de noordkust) gevestigd,²⁶ lang voor er van feitelijk koloniaal bestuur sprake was: dat kwam in 1898. De missie (Jezuïeten) had zich in 1894 even gevestigd op de Vogelkop (bij Fak-Fak), maar had die plek weer verlaten; in 1902 waren missionarissen van het Heilig Hart (MSC) begonnen te werken in het zuidelijk kustgebied, en in 1936 hadden de Franciscanen (OFM) de missie in noordelijk Nieuw-Guinea overgenomen van de MSC. Noch de (Hervormde) zending, noch de MSC of de OFM spraken zich in 1947 openlijk uit voor of tegen een aparte status voor Nieuw-Guinea. Naarmate de spanningen tussen met name de Republiek en Nederland groeiden, en de lobby om Nieuw-Guinea uit te zonderen van

26 Twee Duitse zendeling-werklieden, C.W.Ottow en J.G.Geissler, waren de pioniers. In 1863 arriveerden de eerste zendingen van de Utrechtse Zendingsvereniging.

soevereiniteitsoverdracht krachtiger werd, groeide ook de steun voor een aparte status van dit gebied in het Nederlandse parlement. Met name de VVD, CHU, ARP, SGP, KNP en de meerderheid van de KVP waren daar sterk voor geporteerd.

De RTC begon op 23 Augustus 1949. Nieuw-Guinea kwam pas op het eind van de besprekingen aan de orde. Ruim voordien, op 15 augustus, gaf de vertegenwoordiger van de zending op Nieuw-Guinea, ds. I.S. Kijne, zijn mening in een persoonlijk schrijven, dat echter wel ruchtbaarheid kreeg buiten de Hervormde zending:²⁷ ‘Tot nu toe heb ik mij ervan weerhouden enige uitspraak te doen omtrent de voor Nieuw-Guinea beste status of mij uit te laten over het standpunt van de zending in deze. De RK missie schijnt zich duidelijk uitgesproken te hebben voor een status geheel los van Indonesië’, waarschijnlijk omdat ze de kansen voor RK missie dan hoger aansloeg.²⁸

‘Ik geloof dat, bij voldoende belangstelling voor de openlegging van Nieuw-Guinea, inderdaad Nederland de beste krachten zou kunnen leveren om Nieuw-Guinea tot ontwikkeling te brengen. Maar het is nodig dat we voor het bepalen van ons standpunt t.o.v. de status van Nieuw-Guinea ook rekening houden met de opvatting van de bevolking hier en speciaal met die van personen die zich daarover enigszins een oordeel kunnen vormen.’ Kijne bespreekt dan de visies van enkele Papoea’s, zoals Johan Ariks en Nicolaas Jowé (Jouwe), die beiden geporteerd zijn voor een (uiteindelijk) zelfstandig Nieuw-Guinea onder Nederlandse leiding, de pro-Indonesische groepering in Seroei, en Mofu,²⁹ die naar Kijne’s oordeel het gevoel van de meeste Papoea’s verwoordt: niet los van de Republiek, maar ook niet los van Nederland.

Wanneer Nieuw-Guinea een geheel zelfstandige status zou verkrijgen, voorziet Mofu vijandschap en strijd, voortdurende propaganda van Republikeinse zijde, voortdurende

27 Terreinleider VNZ Nieuw Guinea, ds. I.S. Kijne, Joka, 15/8/1949, ArvdZ, 86A/10 (1029) (terreinleiding NG) en 123A/8 (1078) (archieff S.C. van Randwijck) (N.B.: opgenomen in *Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen*, XIX (1994), 502-509, doc. 288 (N.B.: uit archief MinOG, maar via dr. W.C. Klein ook bij de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon Lovink beland: *Officiële Bescheiden* XX, doc.15). Het schrijven is bedoeld voor de zendingsdirectie; Kijne schrijft dat de brief niet gepubliceerd mag worden, wel echter ter kennis gebracht van personen die nuttig zijn voor een goede beslissing m.b.t. Nieuw-Guinea.

28 Kijne bedoelt de missie van de Franciscanen (OFM) op noordelijk NG (zie beneden). Van de missie van de paters van het H. Hart (MSC) is, zoals reeds gezegd, niet bekend of en hoe ze hun mening gaven over de statuskwestie.

29 Baldus Mofu was onderwijzer aan de bestuurschool te Joka; in het verhaal van Kijne staat hij model voor de gematigde meerderheid van de ontwikkelde Papoea’s.

wrijving en alle aankleve van dien. En het lijkt mij toe, dat hij daarin wel eens gelijk kon krijgen. Nieuw-Guinea is nu eenmaal historisch en cultureel op Indonesië georiënteerd. Die invloeden, dus ook de republikeinse invloeden zijn niet uit te schakelen, tenzij men een ijzeren gordijn optrekt ten westen van Nieuw-Guinea en geheel, ook taalkundig, omschakelt op de Zuid-Pacific. Mijn indruk is, dat daar een zware wijs op zal gaan. Nu redeneert Mofu heel nuchter: de verbinding met Indonesië is niet ongedaan te maken. De verbinding met Nederland is ons blijvend sympathiek. Nederland kan ons het beste helpen en leiden, maar – als Indonesië zelfstandig wordt, mag Nieuw-Guinea niet als enig onmondig deel onder voogdij van Nederland blijven. Er moet een vorm gevonden worden, waarbij de Papoea's ook een vertegenwoordigende raad hebben, waarin zij aan het bestuur over hun land deelnemen.

Mofu zegt, dat de Kaisjapo's van Biak er ook zo over denken, en het komt mij voor, dat dit bij de meeste bezadigde Papoeese guru's en bestuursambtenaren wel het geval zal zijn. Geen enkele aan de Regering gezonden motie drukt werkelijk de gevoelens van deze Papoea's uit.

Die gevoelens komen hierop neer:

1. Ook op Nieuw-Guinea moet het uit zijn met het beschouwen van de Papoea's als voogdijkinderen. Zij zijn achterlijk en veelszins onbekwaam, dat is zo, maar ze zijn volwassen en wensen niet onder te doen in volwassenheid en waardigheid voor Cerammers, Ambonnezen of Timorezen. Voorlichting en hulp van Nederland, maar met een eigen vertegenwoordigende raad.
2. Een nauwe band met de Federale Republiek, maar niet als kolonie van die Republiek en helemaal niet als onderdeel van Tidore. Gevaar voor overheersing van de zijde van de Republiek groter dan van de zijde van Nederland. Toch, bij meedoen in de V.S.I. eerder kans op een echte vertegenwoordiging. Maar als de Nederlandse invloed zou wegvallen, zou die vertegenwoordiging toch waarschijnlijk door Indonesiërs worden overheerst.
3. De band met de Federatie zou het best tot stand kunnen komen door een vorm van nauwere aaneensluiting tussen de Protestants Christelijke delen van Oost-Indonesië. De Papoea's van Noord-Nieuw-Guinea vinden het een heel rare geschiedenis, dat in het overwegend Protestantse Nieuw-Guinea de hoofden van dienst vrijwel allen Rooms zijn. Rome zou Nieuw-Guinea graag geheel los van Ambon willen maken. Nu, bij alle antipathie die er tegen veel Ambonnezen mag bestaan, de Papoea's zouden toch een band met de Zuidelijke Molukken wel willen aanhouden en natuurlijk ook met Menado en Sangir. Zij gevoelen ook wel, dat dat de christenen binnen Oost-Indonesië zou versterken, tegenover de Islam.

Kijne gelooft niet dat een afscheiding van Ambon van de Republiek waarschijnlijk is:

Er zijn sterke Ambonse groepen, die wanneer Nieuw-Guinea een eigen band met het Koninkrijk zou behouden, daar ook bij zouden willen horen. Niet uit liefde voor Nederland, maar uit zelfbehoud. De Ambonse eilanden hebben veel meer verzorging gehad, dan de andere delen van Oost-Indonesië, uitgezonderd de Minahassa en Sangir. Binnen Oost-Indonesië zal Ambon terugvallen op een zeer laag economisch en cultureel

peil, omdat Oost-Indonesië voor Ambon niet veel over zal hebben. Van Nederland is meer te verwachten.

Hoe het ook zij, misschien is een vorm te vinden, waarbij de gebieden toch binnen Oost-Indonesië blijven, terwijl zij toch een afzonderlijke band met Nederland hebben. Dat is uiterst moeilijk maar het geeft dunkt mij de gevoelens van de meerderheid weer.³⁰

Kijne was dus op dat moment niet geporteerd voor een loskoppeling van Nieuw-Guinea van de komende Verenigde Staten van Indonesië (dus, naar men moet aannemen: voor Indonesische soevereiniteit), maar wilde wel graag dat Nederland een sterke rol zou blijven spelen, tenminste in het beheer van het gebied. Het was in feite de door Kraemer ter RTC naar voren gebrachte visie.³¹

De Franciscaanse missie op noordelijk Nieuw-Guinea was nadrukkelijk wel geporteerd voor Nederlands bewind, mede omdat men veel last had van de veelal Molukse onderwijzers en lagere bestuursambtenaren,³² die fel protestant waren: ‘erfvijanden van de missie’.³³ Mgr. A. (kloosternaam ‘Oscar’) Cremers, tot voorjaar 1956 apostolisch prefect van Hollandia, had nauw contact met de resident van Nieuw-Guinea, J.P.K. van Eechoud, die er voorjaar 1949 geen geheim van maakte dat hij graag zou zien dat Nieuw-Guinea een aparte status zou krijgen in de Nederlands-Indonesische Unie en die groot voorstander was van oriëntatie op de Pacific.³⁴ Zo liet de resident door de bestuursambtenaar dr. J.V. de Bruijn³⁵ in juli/augustus 1949 voorlichtingscampagnes organiseren, waarop de heren N. Jouwe en M. Kaisiepo, begeleid door de voorlichtingsambtenaar P.J. Merkelijn, pleitten voor voortzetting van het Nederlandse bewind.³⁶ Op 10 september vroeg Mgr. Cremers de

30 Kijne, 15/8/1949.

31 Zie hiervoor, noot 15.

32 Zo al in een brief aan de resident van NG van 1 oktober 1947 (Missiearchief Franciscanen, 898).

33 A. Cremers OFM Ap. Pref. aan missiesecretaris Odulphus van der Vat, Hollandia 3 september 1949 (Missiearchief Franciscanen, 927).

34 Nota J.P.K. van Eechoud, resident van Nieuw-Guinea, aan Hooge Vertegenwoordiger van de Kroon te Batavia, Hollandia 9-2-1949, no. 289/6 (Archief Prof. dr. D. Beaufort OFM, Archief Franciscanen, doos 87 map 1); punt 18: ‘Wanneer het door de South Pacific Commission als doel gestelde en daardoor in de praktijk steeds nauwer wordende contact met de Oostelijke rasverwante naburen onze Papoea’s steeds meer oostelijk zal oriënteren en anderzijds het staatkundig bestel geen andere oriëntatie dan die op het westelijk [gelegen] Indonesië toelaat, kan slechts een halfslachtig beleid daarvan het resultaat zijn, zeer ten nadele van de Papoea’s’.

35 Jungle Pimpernel in de boeken van Anthony van Kampen.

36 Ds. H.J. Teutscher, ‘Enige beschouwingen over de politieke situatie te Seroei (N.Guinea) in verband met het zendingswerk’, Seroei 16 januari 1950, ARvdZ, 118/45/3 (877). J.V. de Bruijn, *Het verdwenen volk*, (Bussum, 1978) 301, maakt melding van het protest van ds. Teutscher tegen het feit dat het Bestuur Jouwe en Kaisiepo wel, en Papare (pro-Indonesisch) niet in staat stelde per bestuursboot te reizen.

missiesecretaris van de Franciscanen om de adressen van de twee KVP-politici die ordebroeders waren, Mag. dr. J.M. (kloosternaam ‘Siegfried’) Stokman en prof. dr. L.J.C. (kloosternaam ‘Didymus’) Beaufort, die hij op verzoek van de resident (dus J.P.K. van Eechoud) wilde aanschrijven, omdat het ‘inderdaad om een allergrootst missiebelang (gaat): 1/dat NG niet onder Indonesië komt want dan is het o.a. gedaan met de uitzonderlijke schoolsubsidies. 2/dat deze resident aanblijft; ook dit is werkelijk een missiebelang’.³⁷ De missiesecretaris, O. van der Vat, schreef n.a.v. deze brief op 1 oktober aan zijn neef dr. L.A.H. Albering, secretaris van de KVP, dat ‘het geval wil, dat de belangen van onze missie van Nieuw-Guinea geheel parallel lopen aan de ware politieke en economische belangen van land en volk van Nieuw-Guinea’, reden waarom Mgr. Cremers ervoor pleit dat Nieuw Guinea ‘onder Nederland blijft ressorteren’.³⁸ Ook de provinciaal van de orde, Apollonius van Leeuwen OFM, kwam in het geweer. Op 1 oktober stuurde hij een brief van gelijke strekking naar pater Stokman, met de suggestie om contact op te nemen met minister Van Maarseveen.³⁹ Op 18 oktober antwoordde Albering dat ‘dat de quaestie N. Guinea de *volle* [cursivering Albering] aandacht van Prof. Romme heeft’.⁴⁰

Ter RTC was een delegatie van drie Papoea’s als waarnemers aanwezig: Johan Ariks (die in contact stond met de Indische kolonisten), Nicolaas Jouwe en Marcus W. Kaisiepo (beiden ambtenaar), alle drie geporteerd voor voortzetting van het Nederlandse bewind. Een vierde Papoea, Silas Papare, die een pro-Indonesisch standpunt had, was niet naar Den Haag vertrokken.⁴¹ Kijne, die met bestuursambtenaar dr. J.V. de Bruijn gepolst was om de Papoea-delegatie terzijde te staan, had mee willen gaan, schreef hij aan de zendingsdirectie, om deskundig advies te geven. ‘Dat was m.i. ook noodzakelijk, omdat speciaal het cultureel verband met Indonesië niet uit het oog verloren mocht worden. Er was de laatste tijd hier de neiging (o.a. bij de Resident) het zo voor te stellen, alsof gemakkelijk zou kunnen worden overgegaan op een andere lingua franca dan het Indonesisch. – – – Ook in ander opzicht werd de volkomen

37 Missiearchief Franciscanen, 927 (origineel).

38 *Ibidem*, 1171 (afschrift).

39 *Ibidem* (afschrift).

40 *Ibidem* (origineel).

41 Ds. H.J.Teutscher, Seroei, telegrafeert 20-10-1949: ‘NG delegatie hollandwaarts voor verzoeken voor seroeienaar papara contact met kamstra en classis haarlem’ (NB: in brief dd 11-11-49 schrijft zendingsdirecteur Brouwer aan Teutscher, dat Papare niet naar Nederland gekomen is), ARvdZ 118/45/3 (877).

isolering van Nieuw-Guinea te eenvoudig voorgesteld. Indien beïnvloeding ten gunste van een vreedzame en bevredigende oplossing met blijvende vriendschappelijke verhoudingen tussen Indonesiërs en “Irianen” mogelijk zou zijn, meende ik die kans niet voorbij te mogen laten gaan.’⁴²

3. Zending en missie over de status van Nieuw-Guinea na 2 december 1949

Mgr. Cremers zat op een ander spoor. Zodra bekend geworden was, dat de soevereiniteit over Nieuw-Guinea niet overgedragen zou worden aan de VSI, schreef hij een memorandum⁴³ ter attentie van KVP politici met als uitgangspunt: ‘Het is zeker, dat zich in Nieuw Guinea een nieuw Nederlands cultuurgebied gaat vormen. Nederland is niet van plan N. Guinea prijs te geven en deel uit te laten maken van de R.I.S.’ Hij voorziet een grote toevloed van Nederlanders (o.a. honderd Drentse boerengezinnen met eigen dominee, dokter, tandarts en onderwijspersoneel) en vooral Indische Nederlanders.

Niet alleen dat vele Nederlanders op Nieuw-Guinea emplooi zullen vinden als ambtenaar, maar een stroom van Indische Nederlanders uit Indonesië richt zich nu al op Nieuw-Guinea. Deze stroom zal niet te keren zijn, de beweging is zich aan het losmaken, wordt met de dag sterker en steeds meer Indische Nederlanders zullen er door gegrepen worden. De regering kan niet meer afremmen, kan alleen nog trachten de beweging op te vangen en in goede banen te leiden door maatregelen te nemen in grote stijl. En als de regering daar in slaagt, zal dat iets moois worden. Voor de Indische Nederlanders zal dan het euvel van haar te grote spreiding over heel Indonesië worden opgeheven, en er zal voor in de plaatst treden een veel nauwer samenhangende vrijwel gesloten Nederlandse samenleving, met terugdringing van het Maleis en een onbelemmerde ontplooiing van het Nederlands.

De jonge, nog zeer weinig krachtige Missie van Noord- en West Nieuw-Guinea is zich bewust van de hoge eisen die de naaste toekomst aan haar zal stellen.

De Indische Nederlanders, die binnen zullen komen, zullen – door de bank – voor een derde katholiek zijn. Er zal kerkgelegenheid geschapen moeten worden en er zullen onderwijs- en opvoedingsvoorzieningen getroffen moeten worden. Van mijn voor-oorlogse tijd op Java is het mij wel bekend, hoe vele Indische Nederlanders zich katholiek noemen en het weliswaar ook goed bedoelen, maar de echte *sensus catholicus* nog te enen

42 Terreinleider ds. I.S. Kijne aan bestuur en directie der V.N.Z., 24/10/1949, ARvdZ 118/45/3 (877).

43 Missiearchief Franciscanen, 627; zie ook Chris van Esterik, *Nederlands laatste bastion in de Oost*, (Baarn, 1982) 37-38, die het memorandum in het archief van Romme heeft aangetroffen.

male missen. Het zal zaak zijn vooral de jeugd volledig op te vangen en een degelijke katholieke opvoeding te geven. Maar de religieuze congregaties kunnen niet helpen. De ene na de andere antwoordt afwijzend. Dan moeten de katholieke leken komen helpen. Want er zal voorzien moeten worden in lager, uitgebreid en middelbaar - , in vak- en huishoudonderwijs. Doet de Missie het niet, dan zal de Zending het doen, die in dit land al zoveel in handen heeft.

Maar er moet meer gebeuren. Dit land moet bewoonbaar gemaakt worden, ook voor katholieken. Juist reeds bij het allereerste begin moeten zich de katholieken een behoorlijke plaats verzekeren. Zij moeten deelnemen aan het bestuur en de openlegging van dit land; zij moeten zich doen gelden in het openbaar leven deze nieuwe maatschappij.

Er moeten ook meer katholieke ambtenaren komen, want met het oog op onze hoofdtaak, de missionering, moet geconstateerd worden dat door 'de onontwikkelde Papua Bestuur en Zending zo gemakkelijk vereenzelvigd' worden. 'Het is echter vooral zaak dat er een katholieke beïnvloeding plaats heeft van het openbare leven.' Daarom is er naast een goed geïllustreerd katholiek blad (m.n. met het oog op de Indische Nederlanders) behoefte aan een meer neutraal geïllustreerd weekblad, algemeen christelijk georiënteerd, maar in katholieke handen. Hoofddoel is met hulp van goede Nederlandse katholieken de opvoeding van de veelal in naam katholieke stamverwante Indische Nederlanders krachtdadig ter hand te nemen opdat daarvan 'een grote aantrekkingskracht zal uitgaan op Gods jongste kinderen, de Papua's'. Kortom: bij de missiestrategie die Cremers voor ogen stond, paste een op Nederlandstaligen gericht beleid. In tegenstelling tot de zending zou de missie dan ook van meet af aan het taalbeleid, dat op invoering van het Nederlands en ontmoediging van het Maleis gericht was, steunen. Cremers stuurde het memorandum naar de missiesecretaris O. van der Vat, die het op advies van zijn neef Albering op 27 december aan prof. Romme stuurde.⁴⁴ Die bleek geïnteresseerd, gaf het aan minister Van Maarseveen en schreef aan Van der Vat: 'Het is mij bekend, dat Minister van Maarseveen met den nieuwbeneoemden Gouverneur⁴⁵ heeft gesproken in deze geest: *dat in Nieuw Guinea voor alles een beschavingspolitiek moet worden gevoerd, en dat deze voornamelijk moet worden toevertrouwd aan missie en zending,*⁴⁶ zodat missie en zending krachtig gesteund moeten worden. Gij kunt dit laatste desgewenst ter vertrouwelijke kennis van Mgr. Cremers brengen.'⁴⁷

44 Missiearchief Franciscanen 1171.

45 Het was niet J.P.K. van Eecheid geworden, maar dr. S.L.J. van Waardenburg.

46 Cursivering Van de Wal.

47 Prof. mr. C.P.Romme aan O. van der Vat OFM, Overveen 17 januari, Missiearchief

Mgr. Cremers zou het gouvernement inderdaad beoordelen op zijn daden. Al in augustus 1950 schreef hij aan minister Van Maarseveen,⁴⁸ dat van het beloofde beleid, het inzetten van zending en missie in het beschavingswerk, weinig te merken was; dat de gouverneur (dr. S.L.J. van Waardenburg) zijn hoofden van dienst in ieder geval niet van dit uitgangspunt van beleid op de hoogte had gesteld; en dat Van Eechoud dat tijdens zijn bewind als resident heel anders aangepakt had. Pater Didymus Beaufort OFM antwoordde⁴⁹ (ik neem aan in opdracht van Van Maarseveen), dat de minister de brief niet met Van Waardenburg wilde bespreken om de sfeer niet te bederven, en suggereerde Cremers moeite te doen om de verstandhouding tussen Van Waardenburg en Van Eechoud (die directeur binnenlands bestuur en justitie geworden was op Nieuw-Guinea) te verbeteren.

Kijne schoof in de loop van 1950 in zijn visie op de staatkundige toestand van Nieuw-Guinea op in de richting van het standpunt van de Nederlandse regering. Dat valt af te lezen uit een aantal brieven die hij in de loop van dat jaar naar Nederland zond. In een notitie van 20 maart voor de nieuwe gouverneur Van Waardenburg⁵⁰ schrijft hij nog dat de Hervormde zending zich niet over de status van Nieuw-Guinea uitgesproken heeft, maar dat bij velen bekend is, dat de zending op het zakelijke standpunt staat dat het gebied onder goede Nederlandse leiding het best af is, mits er wel een relatie is met VSI/RIS, met name met de zuidelijke Molukken. Kijne was dus na de soevereiniteitsoverdracht niet van mening veranderd. Eind mei schrijft hij in een brief aan het moderamen van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk⁵¹ over ‘de roomse actie op Nieuw-Guinea’,⁵² dat de missie ‘ten opzichte van Nieuw-Guinea de houding heeft aangenomen, dat dit land voortaan zeker buiten de RIS zou moeten blijven’; dat de VNZ van mening is dat geen partij gekozen moet worden vanwege het feit dat er verschillende stromingen onder de bevolking zijn; dat echter een Nederlands bestuur de voorkeur verdient boven ‘een soort

Franciscanen, 1171.

48 Apostolisch prefect A. Cremers OFM, aan minister van Maarseveen, Hollandia 8-8-1950, Missiearchief Franciscanen, archief Beaufort, 87.1.

49 Concept van brief Beaufort aan Mgr. Oscar Cremers OFM, Nijmegen, 5-9-1950, Missiearchief Franciscanen, archief Beaufort, 87.1.

50 ARvdZ 81A/8 (1027).

51 Terreinvoorzitter VNZ, Joka 30 mei 1950, ARvdZ 81A/8 (1027); Mgr. Cremers wordt hier ‘een sluwe, door en door onbetrouwbare figuur’ genoemd.

52 De vele spanningen tussen zending en missie op (noordelijk) NG tussen 1947 en 1956 vallen buiten het bestek van dit artikel.

koloniaal bewind van de RIS'. Weer een maand later schrijft hij aan de zendingsleiding,⁵³ dat de meeste Papoea's verzoend zijn met de gedachte dat Nieuw-Guinea bij Nederland blijft. 'Wij zien het nu ook als de enige mogelijkheid, al zouden we het zeer toejuichen indien er een band met de Zuid-Molukken zou ontstaan.' Denkt Kijne hier aan een band met de op 24 april uitgeroepen Republiek der Zuid-Molukken? De band met de VSI wordt in ieder geval niet meer genoemd. In dezelfde brief maakte hij melding van het bezoek van dr. J. van Baal, toen secretaris van het Nederlandse deel van de Nederlands-Indonesische commissie Nieuw-Guinea/Irian: 'Hij schijnt tegen Agter gezegd te hebben dat wij ons duidelijker moesten uitspreken voor Ned. status van Nieuw-Guinea en dat onze stem ook in de 2e Kamer gehoord moet worden. Ik zal aan Jouwe een brief voor hem meegeven. Onze wensen zijn heel duidelijk deze: 1. een *goed* Nederlands bestuur (het enige middel om ook de Papoea's in goede banen te krijgen en te houden); 2. van Eechoud weg.' Voorts benadrukt hij dat er geen overwegend Rooms bewind moet komen en ook geen 'Indo-aanmatiging'. Inderdaad schreef Kijne in deze geest aan Van Baal, die de brief ook grotendeels afgedrukt heeft in zijn autobiografie.⁵⁴ In deze brief motiveert Kijne, waarom men zich verzoend zou hebben met een Nederlands Nieuw-Guinea: 'de afscheiding van Ambon'. Kijne had tot dusver gepleit voor een binding van Nieuw-Guinea met de VSI en met name de Molukken. Nu echter op Ambon de Republiek der Zuid-Molukken was uitgeroepen, verviel naar zijn inzicht kennelijk ook de eerder nog wenselijk geachte binding met de VSI. Maar Nederland moest dan wel een krachtig ontwikkelingsbeleid voeren, gericht op 'een gelijke graad van merdeka⁵⁵ als de Indonesiërs die hebben', want dat is wat mensen als Jouwe en Kaisiepo en hun vrienden, en 'in dubbele mate de groepen die voor RIS zijn geweest', bezielt.

Eind september 1950 was een mogelijke aansluiting van Nieuw-Guinea bij Indonesië voor Kijne al een schrikbeeld geworden. Naar aanleiding van berichten over de toenemend anti-Nederlandse stemming in Indonesië schreef hij aan het zendingsconsulaat: 'Nu Indonesië de federatieve gedachte heeft laten varen en drijft in de richting van een Islamitische eenheidsstaat, met hegemonie van Java, kan voor óns Indonesië geen enkel redelijk argument voor annexatie van Nieuw Guinea meer

53 Terreinleider VNZ aan bestuur en directie VNZ, Joka 21 juni 1950, ARvdZ 118/45/3 (877).

54 Van Baal, *Ontglipt Verleden*, II, 185-186; I.S. Kijne, Joka-Hollandia, aan dr. J. van Baal, 's-Gravenhage, 21 juni 1950, ARvdZ 81A/7 (1026).

55 Letterlijk: vrij.

aanvoeren. Dit is een heilloos drijven.⁵⁶ Kijne zou zich voortaan krachtig inzetten voor de opbouw van Nieuw-Guinea onder Nederlandse leiding. Hij had al de leiding van het opleidingscentrum van Papoea-ambtenaren te Joka (bij Hollandia) en ging deel uitmaken van de (volgens Mgr. Cremers op instigatie van de zending)⁵⁷ in 1951 opgerichte Raad voor de Volksopvoeding (later Volksontwikkeling), een adviescollege, waarin deskundigen op het terrein van onderwijs, sociale en economische problemen uit bestuur, zending, missie en bedrijfsleven zitting hadden. Mgr. A. Cremers, Mgr. H. Tillemans MSC, apostolisch vicaris van Merauke, en Nicolaas Jouwe maakten er ook deel van uit; dr. J. van Baal was jarenlang voorzitter.

4. De zendingsleiding gaat anders denken

Binnen de zendingsleiding waren de meningen over het Nederlandse beleid inzake Nieuw-Guinea verdeeld.⁵⁸ Tot 1950 was die verdeeldheid nog nauwelijks iets naar buiten gekomen. Dat begon nu te veranderen. Aanleiding was vermoedelijk de verklaring van 5 september 1950, opgesteld door enkele vooraanstaande zendingsmensen in Jakarta (het echtpaar C.L. van Doorn en W.S.F. van Doorn-Snijders, dr. J. Verkuyl, G. van den Hoven van Genderen en de zendingsconsuls⁵⁹ jhr. dr. U.H. van Beyma, dr. F.L. Bakker en P.W. van der Heide).⁶⁰ In deze verklaring, gericht aan de Nederlandse Zendingsraad, de VNZ, de Deputaten Zending van de Gereformeerde Kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap, wordt nadrukkelijk het goed recht van Indonesië op Nieuw-Guinea onderstreept, omdat het immers altijd deel heeft uitgemaakt van het voormalige Nederlands-Indië en pas na het akkoord van Linggadjadi, dat de overdracht van de soevereiniteit aan de nieuwe staat Indonesië regelde,

56 Brief van 29 september, geciteerd in brief terreinvoorzitter VNZ aan bestuur en directie VNZ, Joka 18 oktober 1950, ARvdZ 81A/7 (1026).

57 Aldus Mgr. Cremers in de boven aangehaalde brief van 8-8-1950 aan minister van Maarseveen.

58 Lijphart, *The trauma of decolonisation*, 202, constateert een tegenstelling binnen de leiding van de Hervormde zending, maar documenteert die niet; hij heeft echter gesproken met Van Randwijck (zie p. viii).

59 Het zendingsconsulaat vertegenwoordigde de belangen van de verschillende zendingsorganisaties tot eind 1949 bij het Nederlands-Indisch gouvernement, vanaf 1950 bij de Indonesische regering.

60 ARvdZ 118/45/3 (877); ds. B.J. Boland, eveneens zendingsarbeider te Jakarta, distanteerde zich overigens van dit initiatief. Reden was dat het motief ('zendingsbelangen in Indonesië') hem opportunistisch voorkwam, schrijft hij later (23 juni 1956) aan het secretariaat van de RvdZ in een eerste reactie op (het commentaar in de NRC op) de Oproep van de Hervormde Synode, ARvdZ 121/51/10 (905).

daarvan uitgezonderd is.

De verklaring van de groep zendingarbeiders te Jakarta waarschuwt voor toenemend wantrouwen jegens de westerse wereld in het algemeen en Nederland in het bijzonder. Beide regeringen moeten naar een oplossing streven die rekening houdt met de belangen van de bevolking. Het is ook in het belang van de kerk, met name van haar missionaire taak. De zending (die in Indonesië als protestants-westers gezien wordt terwijl de missie geldt als een internationale organisatie) loopt hier risico's: 'vooral de steun, die van zendingzijde in de opleiding van bestuurskrachten is gegeven, maakt die positie niet beter in het oog der Indonesiërs'.⁶¹

Op 12 september stuurt zendingconsul Van Beyma een brief met documentatiemateriaal over anti-Nederlandse acties in verband met de kwestie Nieuw-Guinea. Zendingdirecteur K.J. Brouwer antwoordt op 25 september,⁶² dat ook de zendingdirectie zich zorgen maakt over de stemming in Indonesië. Nederland staat zwak in dezen, want het historische argument weegt sterker dan het etnische of financiële argument (nl. de kosten nodig om Nieuw-Guinea te ontwikkelen). 'Wij hebben dan ook in beginsel reeds besloten om de Nederlandse regering op de hoogte te stellen van de reacties, die het Nederlandse standpunt tot in de meest afgelegen hoeken van Indonesië heeft teweeg gebracht'. Wij moeten, schreef Brouwer, nu echter ook een aantal andere gezichtspunten noemen. In de eerste plaats: onder de zendingarbeiders op Nieuw-Guinea 'heerst er slechts één mening: Nieuw-Guinea moet bij Nederland blijven en wij zijn ervan overtuigd dat, voorzover de Papoea's een mening hebben, dit ook hun mening is. En dat niet omdat zij bijzonder op de Nederlanders gesteld zijn, maar wel omdat zij nog minder op de Indonesiërs gesteld zijn en vooral ook, zoals gouverneur Van Waardenburg terecht tegenover ons opmerkte, zij van Nederland meer verwachten dan van Indonesië op het gebied van hulp voor de ontwikkeling van hun land. Zelfs een man als ds. Teutscher, die men toch moeilijk voor een Nederlands nationalist kan uitmaken, verwacht van een overdracht van het bestuur aan Indonesië "rokende puinhopen".' Vervolgens noemde Brouwer het feit dat Australië vermoedelijk Westelijk Nieuw-Guinea militair zal bezetten als Nederland dit gebied overdraagt aan Indonesië; de twijfel in Nederlandse regeringskringen of toegeven op

61 Gedoeld wordt waarschijnlijk op het opleidingsinstituut te Joka, waarvan Kijne inmiddels de leiding gekregen had.

62 VNZ/K.J. Brouwer, aan de zendingconsuls te Jakarta, 25-9-50, ARvdZ 118/45/3 (877).

het punt van Nieuw-Guinea wel iets zal verbeteren aan de relatie met Indonesië; en tenslotte de groeiende sympathie voor het Nederlandse standpunt in de Verenigde Staten en India.

Kort daarna hadden mr. S.C. Graaf van Randwijck en dr. K.J. Brouwer een onderhoud met minister Van Maarseveen. Over dat gesprek werd gerapporteerd in een brief aan de zendingsconsuls van 9 oktober 1950.⁶³ De minister, aldus de brief, was niet erg onder de indruk van de groeiende anti-Nederlandse stemming, die zijns inziens het gevolg was van overheidspropaganda. Indonesië ontpopte zich niet bepaald als een betrouwbare partner, reden waarom Nederland nu des te krachtiger zou moeten vasthouden aan Nieuw-Guinea. Gevraagd naar het compromis van een toekenning de iure van de soevereiniteit aan Indonesië verklaarde hij daar niets in te zien. Wij moeten rekening houden met de mogelijkheid van een mislukken der Nieuw-Guinea conferentie,⁶⁴ aldus de minister. ‘Tegenover het historische argument stelde de minister het ethnologische argument dat het er niet bijhoort.’ Ook al zouden alle Nederlanders in Indonesië voor overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië zijn (‘Zijne Excellentie noemde het bedrijfsleven als geheel en zelfs het R.K. episcopaat’), de minister was van mening ‘dat het belang van Nieuw-Guinea een blijven onder Nederlands bestuur eiste, dat wij de bevolking tot zelfstandigheid zouden opleiden, hetgeen de Indonesiërs niet zouden doen, dat ook het belang van de kerstening van Nieuw-Guinea een blijven onder Nederlands bestuur tot voorwaarde had’.

Aan Kijne, die in de boven aangehaalde brief van 29 september aan het zendingsconsulaat verklaard had geen enkel Indonesisch argument voor annexatie meer steekhoudend te achten, ja die annexatie ‘voor de bevolking van Nieuw Guinea in één woord funest’ te achten, schreef zendingsconsul Van Beyma: ‘Maakt U geen illusie over het feit, dat U deze puinhopen zoudt ontlopen wanneer Irian bij Nederland blijft. En maakt U U geen illusie over de mogelijkheid zendingsarbeid van Nederlandse zijde in het overige Indonesië voort te zetten.’⁶⁵

Zending en missie waren dus (wederom) tot instrumenten van de ‘beschavingspolitiek’ onder Nederlandse regie gemaakt, ook al sputterden de zendingdirectoren in de brief van 9 oktober aan de zendingsconsuls,

63 Directie VNZ aan de zendingsconsuls te Jakarta, 9 oktober 1950, no. 5641 (vertrouwelijk), blinde copie aan ds. I.S. Kijne, ARvdZ 118/45/3 (877) en 81A/7 (1026), paraaf onleesbaar.

64 Bedoeld zal zijn de conferentie van december 1950.

65 Zendingsconsul U.H. van Beyma aan ds. I.S. Kijne, Jakarta 12 oktober 1950, ARvdZ, 81A/7 (1026); onderstreping door Van Beyma.

dat ‘het R.K. brein van Minister van Maarseveen’ niet toegankelijk is voor het inzicht, ‘dat het zeker niet meer mogelijk zou zijn in het geheel van Azië een verhouding tussen kerk en staat te handhaven, die in de verste verte herinnert aan het corpus christianum’.⁶⁶ Vergelijking van de brief van Brouwer van 25 september met die van 9 oktober (die vermoedelijk van de hand van Van Randwijck is) leert, dat Brouwer op de lijn van de zendingsarbeiders in Nieuw-Guinea (en dus het beleid van de Nederlandse regering) zat,⁶⁷ terwijl de auteur van de brief van 9 oktober laat doorschemeren níet gelukkig te zijn met het Nederlandse beleid inzake Nieuw-Guinea en de motivering daarvan door minister Van Maarseveen. Reeds in het eerste jaarverslag van de Raad voor de Zending benadrukte de Raad hoe ambivalent hij stond ten opzichte van wat hij niet anders kon zien dan als de ‘koloniale verhouding’ in Nieuw-Guinea. De Raad bedoelde daarmee de feitelijke situatie van het bewind van het ene volk, resp. staat, over een of meer andere volkeren. Het Nederlandse bewind over Nieuw-Guinea was dus een koloniaal bewind. ‘Hier staan wij nog volop in de binding van zending en koloniaal bestuur. Hoe kritisch wij hiertegenover ook proberen te staan – wat wij deze jaren in Indonesië ervaren is ons een doorlopende aansporing ertoe – wij kunnen ons aan deze binding niet geheel onttrekken’.⁶⁸ Ook in het jaarverslag over 1953 was de Raad kritisch over het Nederlandse bewind over Nieuw-Guinea, met name vanwege de nauwe binding van zending en gouvernement, reden waarom nadrukkelijk subsidie voor doeleinden van kerkelijk werk en zendingswerk in engere zin (evangelieverkondiging) afgewezen werd.

We maken een kleine sprong in de tijd. Het is begin 1954. Gouverneur Van Waardenburg was afgelost door dr. J. van Baal, die eind april 1953 op Nieuw-Guinea aangekomen was. Ds. mr. R.G. ten Kate was in mei 1953 terreinleider geworden van de Zending der N. H. Kerk op Nieuw - Guinea. Ds. I.S. Kijne stond inmiddels aan het hoofd van de nieuwe predikantenopleiding te Seroei. Dr. G.P.H. Locher had de plaats ingenomen van dr. K.J. Brouwer in wat sinds 1951 niet meer Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties maar Raad voor de Zending (RvdZ) der

66 Zie noot 60. Corpus Christianum betekent zoveel als een gekerstende samenleving en een staatsbestel waarin de Kerk een dominante rol speelt.

67 Dat wordt later onderstreept door Kijne, die in een kritische reactie (dd 7-7-56) op de Oproep van de Hervormde Synode van 1956 schrijft dat zijn kritiek op de actie van de ‘Djakartagroep’ Brouwer ‘uit het hart gegrepen’ was, ARvdZ 121/51/10 (905) en 86A/10 (1029).

68 *Jaarverslag 1951* van de Raad voor de Zending, 13.

Nederlandse Hervormde Kerk heette.

Terreinleider Ten Kate had in een brief van 7 december 1953 gereageerd op de voorstellen voor koerswijziging die voortvloeiden uit een oriëntatiereis door Indonesië en Nieuw-Guinea van de algemeen secretaris van de Raad voor de Zending, mr. S.C. Graaf van Randwijck, en dr. C.L. van Doorn, oud-zendingsarbeider en (toen) lid van de Raad. In het kort kwamen die voorstellen er op neer, dat de Hervormde zending in de nieuwe situatie die in Indonesië was ontstaan, zich meer wilde gaan concentreren op het centrum van Indonesië (rond de Javazee) en minder dan voorheen op de periferie; dat men zich in de subsidiëring van theologische opleidingen vooral wilde concentreren op de centrale opleidingen te Makassar en Jakarta; en dat men bij missionaire inzet de Indonesische kerken meer het beleid wilde laten bepalen.⁶⁹ In de brief van Ten Kate werd een gevoel onder woorden gebracht, dat kennelijk toen al heerste onder de zendingsarbeiders op Nieuw-Guinea, maar later steeds sterker zou worden: het gevoel dat Nieuw-Guinea als zendingsterrein minder interessant was, en wel omdat het eigenlijk nog een kolonie van Nederland was. In de brief van 7 december schreef Ten Kate; ‘iets, dat ons opvalt, is (als van ouds), dat Nieuw-Guinea steeds achteraan komt [*de raad besteedt veel aandacht aan Indonesië, maar spreekt haast terloops over Nieuw-Guinea, vdW*] – – Er wordt wel gezegd, dat Nieuw-Guinea niet vergeten wordt, dat Nieuw-Guinea een zeer groot deel van de begroting toebedeeld wordt’, maar Nieuw-Guinea is een groot gebied, met grote uitdagingen, maar ook grote kansen en die moeten gegrepen worden.⁷⁰ Locher antwoordde met een zeer uitvoerige brief, waarin hij het nieuwe beleid uiteenzette en nadrukkelijk ontkende, dat Nieuw-Guinea steeds achteraan zou komen. Dat Van Randwijck b.v. Nieuw-Guinea eerst aan het eind van zijn reis bezocht, had een praktische reden: zou hij eerst daarheen gegaan zijn (zoals Kijne had voorgesteld), dan had hij daar wellicht weken of mogelijk maanden op toegang tot Indonesië moeten wachten. Na te zijn ingegaan op de kansen voor uitbreiding van zendingswerk (er is geld vrijgekomen door verhoging van overheidssubsidies voor het onderwijs) komt Locher te spreken over de politieke status. Het is niet ondenkbaar, dat de gedachte bij zendingswerkers als zou de zending op Nieuw-Guinea achtergesteld

69 *Jaarverslag 1953* van de Raad voor de Zending, 6-13.

70 Ds. mr. R.G. ten Kate, terreinleider, aan directorium RvdZ, Hollandia 7-12-53, ARvdZ 81A/8 (1027).

worden, ‘samenhangt met de aarzeling en de zekere huiverigheid, die wij steeds tonen t.a.v. deze samenwerking tussen zending en overheid’. Het is goed daarover nog eens het standpunt van de zendingsdirectie te formuleren. Daarover heeft Oegstgeest, zegt hij, nooit een uitspraak gedaan. Hij vervolgt met de woorden:

Dat ligt in de huidige situatie ook niet op onze weg – naar ons oordeel. Persoonlijk zijn de meesten onzer (ik denk nu aan de directorium-leden) van oordeel dat Nederland verstandig gedaan zou hebben, wanneer het aangeboden had Nieuw-Guinea als een trustee-ship van de U.N.O. onder toezicht van een commissie van de U.N.O. te beheren. Het is niet gebeurd. Het is zeer de vraag, of het nu alsnog zou kunnen gebeuren. In ieder geval is Nieuw-Guinea momenteel een deel van het Koninkrijk, dat nog geheel door Nederland bestuurd moet worden. Dit betekent, dat het een Koloniaal Bestuur heeft. Een andere mogelijkheid is er niet (behalve een Koloniaal Bestuur van Indonesië over dit gebied.) Er is nog geen enkele Papua, die een volledige middelbare schoolopleiding – laat staan een universitaire – ontvangen heeft. Daarom moeten wij een Koloniaal Bestuur wel aanvaarden, er echter voor strijden, dat het de opbouw van land en volk der Papua’s zoveel mogelijk ten goede komt. Maar het doet ons een beetje komisch aan, wanneer wij telkens – zowel van bestuurszijde als uit zendingskringen – de verzekering horen, dat ons huidige regiem over Nieuw-Guinea niet koloniaal is. Het is even dwaas als wanneer een stiefmoeder zou ontkennen, dat zij een stiefmoeder is, omdat zij haar kinderen niet volgens het bekende gezegde stiefmoederlijk behandelt. Hoe goed zij de echte moeder ook zal vervangen, zij kan nooit geheel en al de plaats van de eigen moeder innemen. Hoe goed het Nederlands bestuur in Nieuw-Guinea zijn taak ook zal vervullen, het blijft een aan dat land vreemd, koloniaal bewind. – – – Om in deze door Nederland bestuurde kolonie als zending der Nederlandse Kerk te werken houdt een ernstig gevaar in. Wat Nederland zelf betreft, betekent het voor ons elke actie voor de zending in Nieuw-Guinea te vermijden, die gevoerd – of mede gevoerd – wordt onder het motto, dat Nieuw-Guinea nog van ons is. Een dergelijke actie zou voor kerk en zending van grote geestelijke schade zijn. Wij arbeiden in Nieuw-Guinea niet als Nederlandse kerk, maar Kerk van Jezus Christus. Het is overigens zeer de vraag, of wij wel geheel en al vermijden kunnen, dat ons werk in Nieuw-Guinea gesteund wordt, omdat ‘Nieuw-Guinea nog van Nederland is’. Wat Nieuw-Guinea betreft, betekent dit de opdracht telkens weer in ons werk uit te laten komen, dat wij in Nieuw-Guinea niet in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden, maar in dienst van het Koninkrijk Gods arbeiden. Daarom wijzen wij elke staatssubsidie voor het directe werk der evangelieverkondiging af. Daarom aanvaarden wij de grote subsidies van de overheid voor onze scholen en andere instellingen op sociaal-maatschappelijk gebied met een steeds blijvende reserve. – – – Wanneer over een tien- of twintigtal van jaren de nu reeds in de kiem aanwezige spanningen tussen Papuse nationalisten en het Nederlandse bewind steeds heviger aan de dag zullen treden, zal aan de zending ongetwijfeld verweten worden in het zog van het westers economisch en staatkundig imperialisme gevaren te hebben, erger dit bevorderd te hebben. (En dit laatste zullen wij ook gedaan hebben, ware het slechts door onze hulp bij de vorming van talloze lagere ambtenaren en functionarissen, zonder welke een goed aan de top westers bestuur en bedrijfsleven onbestaanbaar is!). Daarom zullen wij t.a.v. de samenwerking tussen koloniale overheid en zending steeds zo kritisch mogelijk moeten blijven staan. De zending zal haar

profetisch, oordelend getuigenis t.a.v. overheid en wereld van Nieuw-Guinea nimmer mogen verzaken. Een van de belangrijkste bijdragen, die de zending aan Nieuw-Guinea kan leveren, is een doelbewust streven naar de zo spoedig mogelijke opbouw van een zelfstandige christelijke kerk in Nieuw-Guinea.⁷¹

Locher schreef deze brief een dag, nadat hij een onderhoud had gehad met dr. J. van Baal, gouverneur van Nieuw-Guinea, die hem onder meer aangesproken had op de aanduiding 'koloniaal' met betrekking tot de sfeer op Nieuw-Guinea in het reisverslag van mr. Van Randwijck in het *Zendingsblad*,⁷² en op de 'geest van veroordeling van het Nederlandse gezag in Nieuw-Guinea' die uit dat verslag naar voren was gekomen.⁷³ Twee maanden later nam Trouw een uitvoerig artikel van Locher op onder de kop 'Rumoer rond de Zending in Nieuw-Guinea'.⁷⁴ Aanleiding vormde het gerucht 'dat uit vrees voor ernstige ontstemming van de Indonesiërs de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk zijn taak niet behoorlijk zou durven aanvatten!'. Locher ontkende in genoemd artikel deze 'legende, die aan het ontstaan is' en weerlegde die door te wijzen op de omvang van het werk, het tekort aan personeel m.n. voor de enorme onderwijstaken. En passant leverde Locher kritiek op de steeds luider klinkende pleidooien om het Nederlands als voertaal ook op de lagere scholen in te voeren: dat zou de overgang, die voor Papoea's al zo groot is, nog veel zwaarder maken.

Aan het einde van dat jaar, 27 december om precies te zijn, stond in het dagblad Trouw het bericht, dat Papoea's enkele uren eerder een 'dag van vreugde' hadden gehouden, ook op 27 december, omdat het initiatief van Indonesië (met hulp van India), om de VN te doen besluiten het overleg over de status van Nieuw-Guinea weer op gang te brengen, schipbreuk geleden had, alsmede om het feit te vieren dat Nieuw-Guinea nu vijf jaar een Nederlands gouvernement had. In dat bericht werd melding gemaakt van het houden van kerkdiensten. Op dezelfde dag schreef Locher naar Ten Kate met de vraag of dit klopte. Zo ja, dan 'heeft de kerk in wording in Nieuw-Guinea een daad verricht die ontstellend is'.⁷⁵ Ten Kate antwoordde in een brief gericht aan de directie van de RvdZ,⁷⁶ dat Marcus

71 G.P.H. Locher aan ds. mr. R.G. ten Kate, 13-1-54, ARvdZ 81A/8 (1027).

72 *Zendingsblad N.H. Kerk*, november 1953.

73 Verslag van het onderhoud van dr. G.P.H. Locher met de gouverneur van Nieuw-Guinea, dr. J. van Baal, d.d. 12 januari 1954; agendastuk vergadering 28-1-54 Raad voor de Zending, ARvdZ 81A/8 (1027).

74 *Trouw*, 2 maart 1954, 5.

75 G.P.H. Locher aan ds. mr. R.G. ten Kate, 27-12-54 (no. 9155, ARvdZ 121/51/10 (905).

76 Terreinleider ds. mr. R.G. ten Kate aan directorium RvdZ, Biak 10-1-55, ARvdZ 121/51/10

Kaisiepo en enkele anderen het initiatief tot die dag van vreugde genomen hadden en in de kerk een bijeenkomst wilden houden om dank te betuigen. Het zou geen officiële kerkdienst zijn. In een persoonlijk schrijven aan Locher, als bijlage meegestuurd, liet hij weten geërgerd te zijn over diens brief. ‘Jullie daar in Oegstgeest willen Nieuw-Guinea alleen maar zien in samenhang met Indonesia en eigenlijk kiezen jullie in de kwestie Nieuw-Guinea partij vóór Indonesia.’ Hij schrijft dat hij sinds zijn komst in 1946 veel meer begrip heeft gekregen voor het Papoea-nationalisme. Locher antwoordde met eveneens een persoonlijke brief, die hij wel met Van Randwijck besproken had:⁷⁷ ‘Wij kiezen niet voor het Indonesische standpunt inzake Nieuw-Guinea. Maar daarom aanvaarden wij het Nederlandse nog niet kritiekloos. Dat zou jij trouwens ook niet doen, als je de geest op Minor⁷⁸ kende.’ Hij schreef, dat die demonstratie in sommige Nederlandse media opgeklopt was tot een pro-Nederlandse en anti-Indonesische demonstratie, terwijl de kritiek op Nederland (‘Papua sama hak dengan Belanda’,⁷⁹ had Kaisiepo gezegd) gemakshalve maar weggelaten was. Ook had een Nederlandse voorlichtingsambtenaar prominent op de foto in Trouw gestaan. Het werd ons, schreef Locher, steeds onbehagelijker, toen we ook lazen dat er kerkdiensten gehouden waren. De kerk moet zich niet laten gebruiken voor politieke zaken; ‘over een nationale vreugdebetoning, temeer wanneer die tegen een andere natie (dat wil zeggen medemensen) is gericht mag de kerk niet de zegen des Heren afsmeken’.

Het was de eerste, maar niet de laatste, aanvaring van de zendingsleiding in Oegstgeest met een terreinleider van de zending in Nieuw-Guinea. In Oegstgeest waaide een nieuwe wind. Men werd steeds bezorgder, niet alleen over de koloniale verhouding en de daarmee gegeven nauwe samenwerking met het gouvernement, maar in toenemende mate ook over de houdbaarheid van het Nederlandse standpunt met betrekking tot Nieuw Guinea.

Toen rond de jaarwisseling 1955/1956 de Indonesisch-Nederlandse betrekkingen een dieptepunt bereikten (zie boven) begon men in de Hervormde zending na te denken over de vraag of en hoe de kerk (lees: de Nederlandse Hervormde Kerk) zich over de kwestie Nieuw-Guinea zou

(905).

77 G.P.H. Locher aan ds. mr. R.G. ten Kate, Hollandia 1-3-55, no.1618, ARvdZ 121/51/10 (905).

78 Ministerie van Overzeese Rijksdelen.

79 Letterlijk: Papoea heeft dezelfde rechten als Nederland, of: Papoea's hebben dezelfde rechten als Nederlanders.

moeten uitspreken. Juni 1956 publiceerde de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk op voorstel van de Hervormde zending de Oproep tot bezinning over de Nieuw-Guinea kwestie. Die oproep zou het sein worden tot hervatting van het politieke debat in Nederland over de politieke status van Nieuw-Guinea en de eerste van een serie ontwikkelingen, die tot een herziening van het Nederlandse beleid inzake Nieuw-Guinea leidde.⁸⁰ Bedoelde Oproep zal in een volgend artikel behandeld worden.⁸¹

Conclusie

Eerder dan de zending op Nieuw-Guinea, en reeds vóór Nieuw-Guinea aan de orde kwam op de RTC, heeft de Franciscaanse Missie zich uitgesproken voor voortzetting van de Nederlandse soevereiniteit over dit gebied, zij het achter de schermen en via invloedrijke figuren in de KVP. Dat was vooral het werk van Mgr. A. Cremers, die in nauw contact stond met de toenmalige resident J.P.K. van Eechoud, en met een beroep op missiebelangen de toenmalige provinciaal van de Franciscanerorde in Nederland van de noodzaak tot actie wist te overtuigen. De reden was duidelijk: Cremers verwachtte veel van de Katholieke resident, die vast wel gouverneur zou worden, en moest niet veel hebben van de (overwegend protestantse) Molukse ambtenaren. Bovendien rekende Cremers op een grote instroom van (in belangrijke mate rooms-katholieke) Indische Nederlanders. Wat het effect geweest is van deze interventie achter de schermen is moeilijk na te gaan. Veel meer dan een bijkomende steun in de rug voor een al langer ingezette koers van invloedrijke KVP-voormannen zal het echter niet geweest zijn. De nauwe band van Cremers met van Eechoud was overigens voor de zending in Nieuw-Guinea juist reden tot argwaan zowel inzake de bedoelingen van de Missie als inzake de persoon van Van Eechoud.

Ds. Kijne heeft als terreinleider en vertegenwoordiger van de Hervormde zending zo lang mogelijk de opties open willen houden. Nog tot ver in 1950 heeft hij geopteerd, wél voor een aparte status van Nieuw-Guinea, maar binnen de Nederlands-Indonesische Unie, en in nauw verband met de Molukken resp. (de deelstaat Oost-Indonesië van) de VSI. Kijne maakte echter deel uit van een organisatie (de zending van de Nederlandse Hervormde Kerk) die de functionarissen, die namens haar werkzaam waren wel een grote mate van autonomie op hun werkterrein toekende,

80 Lijphart, *The trauma of decolonisation*, 200.

81 Te verschijnen in een volgend nummer van *DZOK*.

maar vanaf 1953 een krachtiger centraal beleid ging voeren en daarin zowel te maken had met zelfstandige Indonesische kerken, als met de nog op ouderwetse leest geschoeide (d.w.z. door Nederlanders gedomineerde) zending in Nieuw-Guinea. De ongelijktijdigheid van de dekolonisatie in Indonesië en Nieuw-Guinea maakte de zendingsleiding zeer alert op ‘de koloniale verhouding’ en daarin met name op ongeoorloofde vermenging van kerkelijke en overheidsbelangen. In toenemende mate werd die ongelijktijdigheid van dekolonisatie een bron van spanning in de relatie met de zendingsarbeiders in Nieuw-Guinea, die op hun beurt meer en meer het gevoel kregen, hoewel werkzaam op getalsmatig veruit het grootste zendingsterrein, een aanhangsel te zijn bij waar eigenlijk het hart lag van de zendingsleiding, nl. de opbouw van interkerkelijke samenwerking met de kerken in het nieuwe Indonesië.

Afkortingen, die hetzij vaker dan één keer gebruikt worden of niet verklaard zijn:

ARP	Anti-revolutionaire partij
ArvdZ	Archief Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk
CHU	Christelijk-Historische Unie
KNP	Katholieke Nationale partij
KVP	Katholieke Volkspartij
Mgr	Monseigneur: titel van bisschop, apostolisch vicaris of apostolisch prefect
MSC	Missionarissen van het Heilig Hart
NG	Nieuw-Guinea
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
OFM	Orde van de Minderbroeders (Franciscanen)
RvdZ	Raad voor de Zending (der Nederlandse Hervormde kerk), opvolger van VNZ vanaf 1951
RIS	Republiek Indonesia Serikat (= VSI: Verenigde Staten van Indonesië)
RK	Rooms-Katholiek
RTC	Ronde Tafel Conferentie ('s-Gravenhage, 23 augustus-2 november 1949)
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SZC	Samenwerkende Zendingcorporaties (Hervormde zending: 1905/1922-1946)

SJ	Societas Jesu, Jezuïetenorde
UNO	United Nations Organization = Verenigde Naties
UZV	Utrechtse Zendingsvereniging, werkzaam in NG vanaf 1863
VNZ	Verenigde Zendingscorporaties (Hervormde zending 1946-1951: opvolger van SZC)
VSI	Verenigde Staten van Indonesië (= RIS: Republik Indonesia Serikat)

In 1945 the Republic of Indonesia was proclaimed. It took four years and two military actions for the Dutch to accept the loss of their former colony. Negotiations were held from August to October 1949 (Round Table Conference, RTC), which resulted in the recognition of Indonesian independence by the Dutch. The decision on the future of the Dutch western half of New Guinea was postponed until the end of 1950, when the Dutch government decided not to include Dutch New Guinea in the transfer of sovereignty to the Republic of Indonesia.

This decision directly affected the interests of the missions established on the island. Northern and western New Guinea had been a Protestant mission field since 1855; the Catholic Mission had worked in the swamps of southern New Guinea since 1902 and in the coastal areas of the north and west since 1928. This contribution, 'Instruments of a policy of civilization', describes the way the leadership of the Netherlands Reformed Church Mission in the Netherlands as well as in New Guinea reacted to the Dutch government's policy towards New Guinea (1947-1956); it also outlines the point of view of the head of the Franciscan Mission, the Apostolic Vicar in Hollandia (Jayapura), during the crucial years of 1949 and 1950.

Rev. I.S. Kijne, representative of the Protestant missions in New Guinea between 1947 and 1953, kept his options open with regard to the political status of New Guinea until June 1950. His counterpart, Mgr. A. Cremers OFM, had been in favour of continued Dutch sovereignty of New Guinea long before. Even before the end of the RTC he had expressed that opinion to Catholic politicians with access to the Minister of Overseas Territories. In his view, handing over the territory to Indonesia would expose it to Islamisation and rob the mission of the generous subsidies it was receiving for its activities in the fields of education and medical care. In 1950, the Protestant mission leaders in the Netherlands were still divided

on this issue; later on they became more and more critical of continued Dutch sovereignty and of the narrow ties between mission and government (the government was subsidizing the educational work of the Protestant and Catholic missions rather heavily!). These criticisms caused a rift between the mission leaders in Holland and Protestant missionaries in New Guinea. According to the latter, the interests of the New Guinea Mission and the Papuan inhabitants of the island were being sacrificed in order to save mission interests in Indonesia proper. The second part of this article, to be published later, will describe developments in the year 1956.

Johannes de Mey over slavenhandel en slavernij¹

L.J. Joosse

Inleiding

Johannes de Mey (1617-1679) was na zijn studiejaren in Nederland (Leiden) en Frankrijk eerst gedurende enkele jaren predikant op Zuid-Beveland. In de jaren 1643-1645 diende hij de kerk van St. Eustatius in West-Indië; van 1649 tot zijn dood in 1679 was hij predikant te Middelburg, sinds 1676 tevens hoogleraar aan de Illustre school aldaar. Hoewel hij niet behoorde tot de Voetianen, genoot hij groot gezag.² In 1677, toen zijn collega Willem Momma om zijn Coccejaanse en Cartesiaanse gevoelens het veld moest ruimen, werd ook De Mey door de Walcherse classis geschorst. Ter voorkoming van tumult in de stad greep de magistraat echter in en De Mey kon zijn werk hervatten. Zijn vriendenkring bestond vooral uit notabelen. Met diverse kooplieden, onder wie ook bewindhebbers van de West-Indische Compagnie (WIC) in Vlissingen, onderhield hij contact. Omstreeks 1665 publiceerde hij een traktaat over de slavenhandel, *Korte bedenkingen over het koopen en verkoopen der menschen*. In deze bijdrage geven wij de tekst van dit geschrift, met enige informatie betreffende de achtergrond ervan. In een volgend artikel zal dieper worden ingegaan op de context van de Mey's vertoog.

Nederlandse activiteiten in slavenhandel en slavernij

Aanvankelijk werd de slavenhandel beheerst door de Portugezen. In 1637 echter veroverden de Nederlanders een belangrijk steunpunt voor de slavenhandel in West-Afrika, Elmina. Vier jaar later, in 1641, stuurde graaf Johan Maurits als gouverneur vanuit Brazilië een vloot onder leiding van kapitein Jol naar de Afrikaanse kust en werd een kuststrook van Angola veroverd. De hoofdplaats Paolo de Loanda was amper bezet of de Staten Generaal kregen bericht (11 november 1641) dat Nederlandse schepen slaven zouden transporteren naar Pernambuco. Men was het er volgens de winst- en verliesrekening van de Kamers in 1640 en 1641 nog niet over eens, of er met deze handel eigenlijk wel wat werd verdiend.³ In

1 Een beschrijving van leven en werk van De Mey in *BLGNP* V, 367-369.

2 F.G.M. Broeijer en E.G.E. van der Wall, *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerken*, Zoetermeer, 1994.

3 Doeke Roos, *Zeeuwen en de Westindische Compagnie*, (Hulst, 1992) 90.

januari 1642 ontvingen de hoofdparticipanten van de WIC te Vlissingen mededelingen dat deze handel winst zou gaan opleveren. In 1643 werd door de eerste gouverneur van Angola, Pieter Mortamer, hoog opgegeven van de voordelen, mits de handel deskundig zou worden aangepakt. Daarom gaf hij aanwijzingen voor de verzorging van en voedsel voor de slaven en over de handel. Na veel delibereren werd besloten niet Sint Eustatius maar Curaçao tot belangrijkste aanvoerhaven voor slaven in de Caraïbiën te maken. In 1642 moet deze aanvoer van slaven via Nederlandse schepen voor Brazilië en voor Spanjaarden in Mexico beduidende vormen hebben aangenomen. Het verlies van Brazilië in 1654 veroorzaakte echter een behoorlijke beperking van of vermindering in deze nog steeds weinig lucratieve handel.⁴ Een consistent opgaande lijn in aantallen transporten en getransporteerden werd zichtbaar na de verovering van Suriname in 1667.⁵

Het eerste rechtstreekse bericht over Zeeuwse slavenhandel klinkt in het najaar van 1637. Dan wordt een schip in Veere uitgerust ‘om swarten te gaen handelen’. De ontwikkelingen in Brazilië vergden menskracht.⁶ In de vestigingen van de WIC in Noord-Amerika bleef het aanwezige aantal slaven en dus ook de aanvoer van slaven beperkt.⁷ In West-Indië ging het bij slavernij doorgaans om het bevolken van plantages en tuinbewerking. In Oost-Indië betrof het een complexer reeks van activiteiten en posities (zo bijv. de ‘koelies’ of magazijnbedienden voor de peper- en nootmuskaatpakhuisen).⁸

In verband met deze slavenhandel laaide in de jaren na 1639 ook het monopoliedebat weer op. Het WIC-handelssysteem was gebaseerd op het feit dat de WIC het handelsmonopolie bezat voor alle goederen in haar gebied. Amsterdam wenste vanaf 1639 vrijhandel voor wat de slaven

4 Volgens Charles R. Boxer, *De Nederlanders in Brazilië 1624-1654*, (Amsterdam/Antwerpen, 1993) 169, was het “een van de voornaamste winstbronnen van de Compagnie”. Anders Henk den Heijer, *De Geschiedenis van de WIC*, (Zutphen, 1994) 76.

5 W.S. Unger, ‘Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel’. In: *Economisch-Historisch Jaarboek* 26 (1956), 140-142; vgl. K. Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika 1600-1650 Angola, Kongo en Sao Tomé*, (Zutphen, 2000) 91; ook Henk den Heijer, *Naar de koning van Dahomeij*, (Zutphen, 2000) 17-19.

6 J. A. Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654): de invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië*, Zutphen, 2001.

7 Jaap Jacobs, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw*, (Amsterdam, 1999) 267v. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw*, dl. II, (Amsterdam, 1967) 164, meent dat deze handel zich na het verlies van Brazilië op Noord-Amerika concentreerde.

8 H.E. Nemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725*, (Almelo, 1996) 43-51.

betreft. Zeeland verzette zich daar heftig tegen. In 1643 ondernamen de Amsterdammers weer een poging het monopolie van de WIC op dit punt ongedaan te maken, maar ook deze maal was het resultaat negatief. In 1646 verzetten Zeeuwen zich opnieuw tegen initiatieven van Amsterdamse particulieren op dit gebied, onduidelijk is hoe dat toen afliep.

Vanaf 1635 werd het onbewoonde eiland Sint Eustatius door Zeeuwen gekoloniseerd, tien jaar na het vlakbij gelegen Sint Kruis, dat later in Engelse handen overging. De Vlissingse ondernemer Jan Snouck speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van de Bovenwindse eilanden. De WIC-Kamer van Zeeland gaf hem toestemming er kolonisten te plaatsen. Ook WIC-bewindhebbers als Abraham van Pere⁹ en Pieter van Rhee¹⁰ uit Middelburg en Vlissingen waren erbij betrokken. Een vloot werd uitgezonden, onder leiding van Pieter van Corselles. Men nam er bezit van het nog aanwezige Franse fort, gelegen op een berg van 150 trappen hoog. Het fort werd herdoopt in Fort Oranje en het eiland kreeg de naam Nieuw-Zeeland. Tabaksplantages werden aangelegd. In 1638 werd de eerste tabak voor de Zeeuwse markt aangevoerd. Corselles werd commandeur, Jan Haet werd secretaris van het bestuur en Hans Husen commies of WIC-representant. Zowel Engelsen als Spanjaarden beschouwden het als een sterke bezetting: vanaf 1640 stonden op het fort zestien stukken geschut opgesteld.

Voor de tabaks- en katoenteelt kwam men spoedig handen te kort. Kolonisten werden aangetrokken, voorzover niet met de vloot meegekomen.¹¹ Ook uit Frankrijk kwamen via Honfleur en La Rochelle contractarbeiders naar de Bovenwindse eilanden, aangetrokken door kooplieden en aanwezige kolonisten (de “vieux habitants”). Deze contractarbeiders kregen per jaar een aantal ponden tabak om zichzelf na een dienstperiode van eerst drie, later vijf à zeven jaar te kunnen vrijkopen.

Het onderscheid tussen een ‘vrij’ of ‘gedwongen’ (verplicht) dienstverband kreeg bij Fransen in de Caraïbiën een sterker accent dan onder de ‘Nederlanders’, d.w.z. Hollanders en Zeeuwen. De vastgestelde prijs voor tabak daalde in de loop der jaren nogal eens. Daardoor werd het

9 L. Bosman, *Nieuw Amsterdam in Berbice (Guyana). De planning en bouw van een koloniale stad, 1764-1800 (Zeven Provinciën reeks 9)*, (Hilversum, 1994) 12. De familienaam wordt verschillend gespeld: Van Pere, Van Perre, Van Peere, zie Den Heijer, *WIC*, 146-147.

10 Den Heijer, *WIC*, 96.

11 Roos, *Zeeuwen*, 99v.

dienstverband of het contract als steeds beklemmender ervaren. Het schijnt het begin te zijn geweest voor ‘les contracts d’apprentisage’ of leerlingen-contracten die de meester naar eigen believen kon beëindigen of verzwaren. In deze jaren veranderde ook de manier waarop contracten werden aangegaan. Aanvankelijk verbonden personen zich met hun gezinnen aan het contract van hun bazen, kooplieden en oud-kolonisten, tegen betaling van een bepaald aandeel in de tabaksopbrengsten. Na 1645 trokken zeekapiteins in Frankrijk groepen contractarbeiders aan. Ze verkochten deze arbeiders aan plantagehouders in de Caraïbiën. De contracten werden meer en meer anoniem en individueel. Dit werkte slechtere condities in de hand voor ‘gedwongen’ arbeiders uit Europa.¹² Andere condities ook werden door Nederlanders ingevoerd: neger-slaven verkregen recht op eigen tuin (‘plantagie’) voor eigen levensonderhoud en een vrije zondag die al dan niet strikt werd gehandhaafd. Soms hadden Europese contractarbeiders het slechter dan hun Afrikaanse negercollega’s, die in steeds groter aantallen werden aangevoerd naar de Caraïbiën en op de plantages naast de contractarbeiders werden tewerkgesteld.¹³ In vergelijking tot het latere Suriname stonden de Antilliaanse slaven bekend om hun vrijmoedigheid en genoten deze huis- en veldslaven meer vrijheid dan hun lotgenoten aan de Wilde Kust.¹⁴ Steeds meer menskracht bleek toch nodig. Vanuit West-Afrika was echter nog weinig ‘voordeel’ te verwachten. Daarom haalde men van het vasteland Indianen. Groot alarm werd geblazen door Aert Adriaansz Groenewegen die met een Indiaanse was gehuwd en zich op de ‘Wilde’ of Zuid-Amerikaanse kust verdienstelijk had gemaakt in het sluiten van allianties met Indiaanse volken. In 1648 berichtte hij de WIC dat er 88 Indianen uit zijn gebied Essequibo waren geroofd ten behoeve van plantages op Sint-Eustatius. De WIC-bewindhebbers waren het met dit protest eens. Toch kwam aan het strikken van Indianen pas een eind toen Curaçao het depot werd voor aanvoer van West-Afrikanen naar o.a. de Caraïbiën.¹⁵ Misschien maakte het optreden van allerlei particulieren dat de WIC minder greep op de zeevaart had.

12 D.-F. Pouljol, *Histoire et influence des Eglises Wallones dans Les Pays-Bas*, (Parijs, 1902) 70-72.

13 W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647*, (Nijmegen, 1995) 766, wijst er op dat behalve de heersende paternalistische opvatting in deze jaren slavernij en contractarbeid in een plantagesysteem dichtbij elkaar lagen.

14 J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1795*, (Den Haag, 1997) 152v.

15 Roos, *Zeeuwen*, 99v.

Reactie van theologen en kerken in Nederland

Binnen de Voetiaanse traditie lieten diverse predikanten hun licht schijnen over het eeuwenoude verschijnsel van slavernij. Vooral de handel in slaven was onderwerp van discussie. G.J. Schutte toonde onlangs aan dat Voetianen zich in deze aansloten bij wat de bekende Leidse theoloog Festus Hommius reeds in 1617 te berde had gebracht in zijn fameuze catechismusverklaring, het *Schatboek*, in het kader van zijn verklaring van het achtste gebod (“Gij zult niet stelen”). Doordat van dit geschrift gedurende lange tijd telkens nieuwe edities verschenen, bevorderde het het ontstaan van een Voetiaanse traditie van protest tegen slavenhandel. Deze werd gediskwalificeerd als ‘mensendiefstal’, dus overtreding van het goddelijke gebod. Deze traditie kreeg stem in de vele heruitgaven van Hommius’ catechismusverklaring als ook in andere catechismusverklaringen van onderscheiden predikanten.¹⁶ In Coccejaanse kring bestond weinig belangstelling voor het opstellen van een zonden-catalogus; catechismusverklaringen waren minder gedetailleerd, niet-wettisch van opzet.¹⁷

Vooral in Zeeland reageerden ook de kerken alert op de gewetensproblematiek die door de opkomst van de slavenhandel en de slavernij ontstond. Het debat over deze zaken kwam er eerder op gang dan in de kerken van Holland.¹⁸ Zeker is dat Jacob Dapper vanuit zijn Braziliaanse context in zijn (helaas verdwenen) brief van september 1636 aan de classis Schouwen, vragen stelde bij de opkomst van de slavenhandel.¹⁹ De Zierikzeese predikant Godfried Udemans formuleerde er zestien stellingen over in zijn *Geestelijk Roer* (1640).²⁰ De Waalse synode besloot in 1657 de bewindhebbers van de West-Indische Compagnie (WIC) te consulteren over de verkoop van christenslaven op het eiland Sint Maarten.

Een en ander kan De Mey niet ongemerkt zijn gepasseerd. Wij kunnen zijn *Korte Bedenkingen* plaatsen in het verlengde van de in Zeeland en

16 G.J. Schutte, “Bij het schemerlicht van hun tijd.Zeventiende-eeuwse gereformeerden en de slavenhandel”, in: M. Bruggeman e.a., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, (Amsterdam, 1996), 193-217.

17 Schutte, “Schemerlicht”, 209v.

18 Zo Evenhuis, *Amsterdam*, dl. II, 163.

19 F.L. Schalkwijk, *The Reformed Church in Dutch Brazil (1630-1654)*, (Zoetermeer, 1998), 111, cf. noot 86.

20 G.C. Udemans, *Geestelijk Roer van 't Koopmanschip*, (Dordrecht, 1965) fols. 181-184. Vgl. A.Th. Boone en J. van Ekeris, *Zending tussen woord en daad. Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van gereformeerd piëtisme en zending*, (Kampen, 1991) 26-31; L.J. Jooisse, *Scoone dingen sijn swaere dingen*, (Leiden, 1992) 201-204.

daarbuiten gevoerde discussies.²¹ Een van de zaken die hierbij aandacht verdienen is dat hij, hoewel geen Voetiaan, wellicht gematigd Coccejaan te noemen, toch aan deze zaken aandacht heeft besteed. In de tweede aflevering van deze bijdrage komen wij op deze kwestie terug. Hier willen wij eerst nog uitvoeriger ingaan op zijn persoonlijke ervaringen in West-Indië gedurende de jaren die hij daar doorbracht.

De Mey's aandeel in het debat

Op het Bovenwindse eiland Sint Eustatius²² kwam De Mey gedurende zijn ambtsperiode, die duurde van mei 1643 tot december 1645, in aanraking met kapers, maar ook met slavenhalers en met de slavernij. Hij maakte er de korte piek mee in de slaventransporten en de slavernij op de katoen- en tabaksplantages, waarin juist toen Zeeuwse en Amsterdamse kooplui waren gaan participeren.²³ Mogelijk bezat hij ook zelf grond op het eiland. Hij kreeg dus rechtstreeks te maken met het de praktische uitwerking van het handelsmonopolie, in het bijzonder met het economische en ethische vraagstuk van de tewerkstelling en behandeling van Europese contractarbeiders en van Afrikanen. De macabere praktijken van de slavenhalers vormden voor hem een probleem. Wij weten niet in hoeverre hij reeds op St. Eustatius zich over deze zaken uitliet. Gedurende zijn predikantschap te Middelburg liet hij zich op afstand nog in met zaken betreffende de Caraïbische eilanden. In 1670 was hij Walchers deputaat voor kerkzaken overzee. Als zodanig bemiddelde hij in dat jaar tussen de kooplieden Van Pere en Van Rhee in Vlissingen en de Waalse synode enerzijds en de Walcherse classis anderzijds in de kwestie van de aanstelling van Charles de la Leine als predikant van Berbice.²⁴ Hij protesteerde scherp tegen win- en roofzucht van kooplieden en onbillijke

21 Het is niet zeker uit welk jaar de *Bedenkingen* stammen, wellicht uit 1667.

22 Y. Attema, *St. Eustatius. A short history of the island and its monuments*, Zutphen, 1976; C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and the Wild Coast 1580-1680*, Assen, 1971, en zijn: *The Dutch in the Caribbean and in Surinam 1791-1942*, Assen, 1990.

23 Volgens K. Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika 1600-1650 Angola, Kongo en Sao Tomé*, (Zutphen, 2000) 91v., was voor de WIC-kooplieden "de tijd van deelname aan de slavenhandel gekomen" in de jaren 1635-1636 na de verovering van Brazilië.

24 L.J. Joosse, "De Westindische vaart en de kerk in West-Afrika en de Caraïbiën (1594-1674): de positie van predikanten en hun werk", in: *DZOK* 3 (1996) 1, 16v.

behandeling van slaven, ongeacht of het ging om Indianen dan wel Afrikanen.²⁵ Anders dan voor zijn Zierikzeese collega Godfried Udemans was het vraagstuk voor hem aldus geen theoretische kwestie.

In deze activiteiten en standpuntbepalingen past zijn traktaat *Korte bedenkingen over het koopen en verkopen der menschen*, dat ons bekend is doordat het is opgenomen in de verzamelde werken van De Mey.²⁶ In dit geschrift van ruim vijf pagina's druks, dat dus dusver geen aandacht heeft gekregen,²⁷ behandelt De Mey achtereenvolgens zeven vraagstukken: [1] wat slavernij betekent, [2] of mensen van nature slaven kunnen zijn, [3] of een christen met een goed geweten slaven mag kopen, [4] of iemand bevoegdheid heeft zichzelf als slaaf te verkopen, [5] of een christen slaven aan een ander mag verkopen, [6] hoever het recht over slaven gaat, en [7] of een christen slaven levenslang in slavernij mag houden.

Het traktaat vermeldt geen datum van publicatie; het is in de verzamelde

25 Niet in rekening gebracht door L.R. Priester, *De Nederlandsche houding ten aanzien van de slavenhandel en slavernij 1596-1863. Het gedrag van de slavenhandelaren van de Commerciale Compagnie van Middelburg in de 18^e eeuw*, (Middelburg, 1987) 40-50.

26 De volledige titel luidt: Alle de Nederduitsche Wercken, Bestaande in een Beschrijvinge van't Gewisse, Eigenschappen en Werken Gods, Verklaring van zommige Spreuken Zalomons, En diverse plaatsen des Nieuwen Testaments, Bijzonderlijk van den Brief tot den Hebreen. Mitsgaders een geopent Natuur- en genaden-Tooneel. Alsmede van de Christelijke Bescheidenheid, en ware Gelukzaligheid des Menschen, enz. Alles zorghvuldelyk op een nieuw tot Christelijke onderwijzing en betragting byeen versamelt, en te vooren beschreven Door den Godzaligen, Hooggeleerden Heer d'Hr. Mr. Johannes de Mey, In sijn leven, Opper-leer-meester der H. Gods-geleertheit en Wijsbegeerte in de Hooge School; ook Geneesmeester: mitsgaders Bedienaar des Goddelijkes Woords in de Gemeinte van Jezus Christus tot Middelburg in Zeeland; Gedrukt by Johannes Meertens, Ordinaris Stadsdrukker, wonende in de Giststraet, in de Globe, Anno 1681. De eerste editie van 1681 werd opgedragen aan de Regeerders van Middelburg: aan de Burgemeesters, de Schepen, de Raden, de Pensionaris en de beide Secretarissen. Het voorwoord is van de hand van Johannes Meertens. Het traktaat *Korte bedenkingen* is te vinden op pag. 297-302. De verzamelde werken van De Mey werden enkele malen opnieuw uitgegeven, n.l. in 1704 (Delft), in 1705 (Leiden), in 1706 (Leiden) en in 1742 (Amsterdam). Uit de titelbladen van diverse onderdelen in de editie-1681 valt af te leiden, dat er een eerdere editie is geweest, nl. in 1680, die waarschijnlijk minder werken van De Mey omvatte.

27 In de recente literatuur troffen wij geen verwijzing ernaar aan. Zie Den Heijer, *WIC*, 203v.; W. Flinkenflögel, *Nederlandse slavenhandel (1621-1803)*, Utrecht/Antwerpen, 1994; Gert Oostindie, *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse Caraïben en Nederland*, Amsterdam, 1998; P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, Amsterdam-Antwerpen, 2003; Angelie Sens, *Mensaap, heiden, slaaf*, Den Haag, 2001; Paul E. Lovejoy, David Richardson, 'The business of slaving: Pawnship in Western Africa, c. 1600-1810', in: *The Journal of African History*, vol. 42 (2001) 1, 67-89; Dirk J. Tang e.a., *Slaven en Schepen - Enkele reis, bestemming onbekend*, Amsterdam, 2002; (kerkhistorisch) David Nii Anum Kpobi, *Mission in chains. The life, theology and ministry of the ex-slave Jacobus E.J. Capitein (1717-1747) with a translation of his major publications*, Zoetermeer, 1993.

werken (editie 1681) gevoegd bij het geschrift: ‘De Schrifmatige oeffeningen’. De Acta van de classis Walcheren zwijgen over deze publicatie. De Mey geeft aan dat enkele geschriften van zijn hand in 1668 door de classis zijn onderzocht, maar daarbij noemt hij niet zijn ‘Schrifmatige oeffeningen’.²⁸ Het is dus niet met zekerheid bekend wanneer hij zijn traktaat heeft geschreven. Wel zijn aanwijzingen te ontlenen aan de volgorde en samenstelling van zijn oeuvre. De samensteller-drukker schrijft in het voorwoord van de editie van 1680: ‘Dese Schriften [...] by de Auteur selfs (in syn leven) van tijd tot tijd bysonder uytgegeven, heb ick tot dien eynde in een Stuck by den anderen getrocken, op die ordre en in die forme als die nu het licht aenschouwen’.²⁹ Het genoemde traktaat is samengevoegd met en onderdeel van *De Schrifmatige Oeffeningen, behelzende een kort Vertoog van de Christelijke Bescheydenheit, eenige gevallen der Gewisse &*, dat op zijn beurt een vervolg is van ‘Verklaringen en Bedenkingen’ met betrekking tot de brief aan de Hebreëen. Dit laatste werk is gedateerd 1 januari 1664. De naam ‘Bedenkingen’ keert terug in het traktaat *Korte bedenkingen over het koopen en verkoopen der menschen*, dat eveneens een behandeling van bijbelgegevens is. Het zet in met een uiteenzetting over Matth. 18:25.

Uit deze rangschikking van De Mey’s geschriften valt op te maken, dat het traktaat naar alle waarschijnlijkheid dateert uit de periode kort na 1664. Dit zou betekenen dat het ongeveer in dezelfde tijd verscheen als een werk van de Vlissingse predikant George de Raad over slavenhandel en slavernij. Van de verzamelde werken verschenen enkele edities in de achttiende eeuw, n.l. in 1704-1706 en 1742. In dat laatste jaar schreef ook Jacobus E.J. Capiteijn, meegenomen uit Ghana en student theologie te Leiden, zijn vermaarde dissertatie ter verdediging van de slavernij. Dit doet de vraag rijzen of er verband is tussen deze dissertatie en het traktaat van De Mey. In een volgend artikel zal op deze vraag nader worden ingegaan.³⁰

28 *Alle de Nederduitsche Wercken*, 617.

29 *Alle de Nederduitsche Wercken*, Voorwoord (ongepagineerd).

30 A.Th. Boone wees ons op een mogelijk verband tussen de publicaties van De Raad en De Mey en op de merkwaardige overeenstemming tussen de structuur van Capiteijns dissertatie en de *Korte bedenkingen*.

Korte bedenkingen over het koopen en verkoopen der Menschen

Matth. 18.25. En als hy niet had om te betaalen, beval zyn Heere, dat men hem soude verkoopen, en zyn wyf en kinderen, en al wat hy had, en dat de schuld soude betaald werden.

Christus spreekt in de gelijkenisse, volgens de maniere der Joden, in dien tijd gebruykelijk, volgens welke yemand onmachtig zijnde om zijn schulden te betalen, mochte verkoft werden, ten profyte van dien, aan wien hy schuldig was: *Exod. 22.3.* Heeft hy niet, soo sal hy verkoft worden voor zyne dieverye. Ja niet alleen mocht den schuldenaar selve verkoft worden, met alle zijne goederen, maar ook zijn vrouw en kinderen, als staande onder zijn eygendom en gebied. Gelijk af te nemen is, niet alleen uyt desen Text, maar ook uyt de klachte welke en weduwe eertijds dede aan Elisa. 2 *Reg. 4.1.* Uwe knecht, myn man, is gestorven, en gy weet dat uwe knecht den Heere was vreesende: nu is den schuldeheere gekomen, om myn beyde kinderen voor hem tot knechten te neemen. Versta, om voor de schuld des vaders als slaven te dienen.

Ook konde, volgens de Joodsche Wetten, een vader, door armoede gedrongen zijnde, zijn sone of dochter verkoopen, gelijk ook by de Romeynen. Sie *Exod. 21.7, &c.*

De Joden hebben tweederley dienst-knechten gehad, sommige uyt de Joden, en eenige uyt de Heydensche Volkeren; doch tusschen die beyde was een groot onderscheyd. Want de Joden mochten niet verkoft werden dan alleen aan Joden, niet aan eenige Heydenen: ook mochten de Joodsche Dienst-knechten niet voor langer dan ses jaren verkoft werden. Ten derden, op het Jubel-jaar wierden alle Joodsche Dienst-knechten gelijkelijk vry-gelaten. Sie *Exod. 21.2-8. Lev. 25.39-43.*

Maar wat aangaat de slaven die de Joden hadden uyt de Heydensche Volkeren, het zy door het recht van Oorlog, of datse die gekoft hadden: die waren voor al haar leven lijf eygene slaven, als mede de geene die uyt haar geboren wierden. Sie *Lev. 25.44-46.* Soo hebben de Joden de Gibeoniten tot gedurige slaven gemaakt. Sie *Josua 9.21* en volgende versen.

Aangemerkt, dat de woorden onses Texts by gelijkenisse van Christo worden ingevoerd, soo geeft Christus daar door te kennen den jammerlijken staat des menschen voor God; soo dat God, van wegen de menigvuldige sonden, en schulden des menschen, haar met al haare kinderen, vrouwen, en al datse hebben, rechtveerdiglijk moch doen

verkoopen; dat is, over-leveren, en laten vervallen tot een eeuwige slavernye, onder de wreedste menschen, als ook des Satans en der sonde, welke geestelijke slavernye de zwaarste van al is. *Deut.* 32.30. Ten ware dat haar-lieder rotsteen haar verkocht, en de Heere haar over-geleverd hadde, sie *Psal.* 44.13. Gy verkoopt u volk om geene waardye, en gy verhoogd haaren prys niet. *Judic.* 2.14. *Esa.* 50.1. Om uwe ongerechtigheden zyt gy verkocht, &c. Soo word van Achab gesegd, dat hy verkocht was om quaad te doen. 1 *Reg.* 21.20.25. *Rom.* 7.14. Verkocht onder de sonde, &c. Soo dat de menschen slaven worden der ongerechtigheid tot haar eygen verderf *Rom.* 6 verhard in het herte, overgegeven in een verkeerden sin *Joan.* 8.34. 2 *Pet.* 2.19. Dienst-knechten der verdorvenheid. Soo dreygd God den Joden, om datse God niet wilden dienen (welken dienst de ware vryheid is) dat hy haar soude dwingen te dienen vreemde, en harde volkeren, hare vyanden. *Jer.* 5.19. Van de gemelde geestelijke slavernye werden wy verlost, en vry-gemaakt, door het verbond der genade Gods in Christo. Sie *Rom.* 6. *Joan.* 8. Vers 32.36. 1 *Cor.* 6.20 en 7.23. 1 *Pet.* 1.18, 19. *Tit.* 2, Vers 14. 2 *Cor.* 3.17, &c. Soo hebben selfs de Stoische Philosophi wel geoordeeld, dat by niemand rechte vryheid wesen kan, dan alleen by de wijsen en vromen. Want, segd Plato, hoe kunnen die menschen anders dan elendige slaven zyn, in welke de dolschotige³¹ herts-tochten heerschen, en het edelste, namelyk, de reden, gevangen en verblind is. Soo hebben wy dan Nederlanders groote redenen, om ons in God te verheugen, en zyn bysondere goedertierenheid te danken, niet alleen, om dat wy vry geboren zijn, en veel meer lichamelijke vryheid genieten, dan meest alle volkeren des werelds; maar insonderheid, om dat wy daar boven de vryheid der conscientie, en (dat boven al te achten is) de geestelijke vryheid in Christo verkregen hebben. Want seer wel Augustinus gesegd heeft in zijn vierde boek van de Stad Gods, *Cap.* 3. Een vroom man is vry, al waar hy een slave: maar een quaad man, is een slave, al waar hy een Koning: want hy is een slave, niet van een mensch alleen, maar (dat veel swaarder is) van soo veele meesters, als hy gebreken heeft.

Of 'er eenige menschen van natuuren slaven zyn?

Het geschied door verscheyden wijsen, en toevallen, dat d'een mensch d'ander dienstbaar word. Als, by exempel, om dat hy om eenige misdaden van de Overheid veroordeelt word, om als een slaaf in de Mijnen, of

31 Razende.

Galeyen, of andersints te dienen. 2. Door het recht van oorlog, in den krijg gevangen zijnde, waarom de Latijnen hare slaven *mancipia* noemden, *quia manu capiebantur*, om datse met de hand gevat en tot dienstbaarheid weggeleyd wierden. 3. Of om dat yemand uyt een lijf-eygene slavinne geboren word, en daarom, volgens de rechten der volkeren, als een aanhang en eygendom des moeders, mede met de moeder voor een slave gehouden word. 4. Of om dat yemand door armoede sig genoodsaakt is tot een slave ter verkoopen *Lev. 25.39*. Of van een ander verkoft word, &c. Maar daar word verder ondersocht, of 'er ook eenige natien, volkeren, of menschen zijn, die van natuuren slaven zijn. Dat is, die niet door eenig toeval, of door eenige manieren en rechten der natien, maar eygentlijk, uyt haren aart, oorspronk, en uyt kracht van hare geboorte, niet dan tot slavernye bequaam, ofte geschikt zijn. Dit loochenen wy, om dat God alle menschen uit eenen bloede geschapen heeft. *Act. 17.26*. Alle menschen zijn in Adam na Gods gelijkenisse gemaakt *Gen. 1*. Alle menschen hebben een en de selve menschelijke nature, bestaande uyt een lichaam dat uyt de aarde is, en tot aarde wederkeerd; en eenen onsterffelijken geest, die uyt God is, en na de dood tot God wederkeerd. *Eccl. 12.7*. Alle menschen, in het gemeen te spreken, zijn met een vrye wille, en redelijke ziele, geschapen, om te heerschen over de schepselen, die God op de aarde, tot het gebruyk en dienst der menschen, geschapen heeft *Gen. 1*. Het is wel waar, dat indien men den eenen mensch wil vergelijken met een ander, dan den eenen bequamer mag geoordeeld worden, om dienstbaar te zijn, en een ander om te heerschen. Want de menschen die grof en sterk van lichaam zijn, maar dom en bot van aart, zijn bequamer om te dienen: en die teer van leden, maar uytstekende zijn in beleyd en verstand, zijn bequamer om te heerschen. Doch dit verschil komt niet uyt de natuure der menschen, in het gemeyn aangemerkt, maar door toeval van gematigdheid en gestalte des lichaams, of lochts, en plaatse der geboorte, opvoedinge, en oeffeninge, en zoo voorts. En daarom vindmen dit onderscheid in alderley volkeren des aardbodems. En, alhoewel de ervarenheid leerd, dat onder de Mooren in het gemeyn meer slaaf-achtige menschen gevonden worden, dan wel onder andere volkeren: want veele onder haar verkoopen seer lichtelijk, en gewilliglijk, haar selven, en haare vrouwen en kinderen, ja zy kunnen qualijk anders als in dienstbaarheid leven; waarom veele haar den vloek toepassen van Cham. *Gen. 9.25*. Vervloekt zy Canaan; een knecht der knechten zy hy zynen Broederen; nochtans, in het gemeyn de saken bedacht zijnde, soo is het zeker, dat ten aansien van den gemeynen oorspronk en natuure der menschen, alle menschen even vry geboren

worden. Waar uyt blijkt, dat het een seer grouwelijke sonde, en wreedheid is, dat sommige niet ontsien met vaartuyg de Indische kusten aan te doen, en de Indianen, onder schijn van koophandel, of vriendschap, aan Scheeps-boord te halen, en dan de selve verraderlijk te steelen, en op andere plaatsen voor lijfeygene slaven te verkoopen (gelijk ik selve tot mijn leed wesen, en niet dan met een hoog verfoeyen, gesien heb). Daar nochtans God, en de natuure, die menschen vrygesteld heeft, en op welke zy geensints eenig recht hebben. Ja God uytdrukkelijk geboden heeft soodanige menschen-dieven met de dood te straffen *Exod.* 21 Vers 16. Soo wie een mensche steeld: 't zy dat hy dien verkoft heeft, ofte dat hy in zyne hand bevonden word, die sal sekerlyk gedood worden. *Deut.* 24.[7], &c. En sonder twijffel, indien yemand met recht gestraft word, die een anders goed steeld; veel meer die zijn vryheid steeld, welke niet alleen boven het goed, maar boven het leven selve, te achten is. Want, segd Cicero, *mors civibus Romanis semper fuit servitute potior*, De dood is altoos van de Romeynen beter geacht geweest dan de slavernye. En in tegendeel is het voor vast te houden, 't gene men leest by Dionysius Halicar.³² Cap. 33. *Omnium humanorum bonorum maximum esse videtur libertas*; van alle goederen die de menschen besitten, schijnd de vryheid het grootste en uytnemendste te wesen. Waar uyt klaarlijk blijkt, dat, indien men met geweld eenige vyanden behoord met alle ernst en vigeur tegen te gaan dat het behoord van de Opperste Machten onses lands te geschieden tegen de Turkse Roovers, die, niet door recht van oorlog, maar als openbaare Zee-roovers, niet alleen de goederen der Koop-lieden rooven, maar (dat het grouwelijkste van al is) de vrygeboren Nederlanders opentlijk, als het vee, tot lijfeygene slaven verkoopen. En, hoewel in sich selven niet te misprijzen, maar veel eer seer te loven is, de mededoogendheid onser ingesetenen, om door geld, en milddadige giften, de gevangene slaven te verlossen; nochtans is dat het gemeene best ten hoogsten nadeelig, want, behalven dat daar door menige gelden uyt ons land vervallen in handen onser vyanden en de goede ingesetenen uytgeput worden, soo is dat noch boven alles het ergste, dat daar door die Zee-roovers dagelijks gestijft worden, en, in plaats van weynige die gelost worden, geduuriglijk veel meer andere tot slavernye gebracht worden.

Of een Christen met een goed gemoed lijfeygen slaven koopen mag?

32 Dionysius van Halicarnassus, rhetor en geschiedschrijver, leefde tijdens de regering van Augustus te Rome.

Soo wanneer die geene, die een lijfeygen slave verkoopt, daar toe recht heeft, of datmen niet anders kan weten, of verstaan, dan dat hy om soodanigen slaaf te verkoopen volkomen, en rechtveerdigen eygendom, en macht heeft, soo kunnen wy niet oordeelen, of een Christen-mensch kan soodanigen mensch, met een goed gewisse, voor geld koopen. By exempel, indien den slaaf door het recht van oorlog gevangen is, en na de maniere der volkeren in den oorlog moch gedood werden; maar, in plaats van te dooden, in het leven bewaard word, en alsoo een servus ofte lyfeygen knecht werd, soo genoemd *a servando*, om dat hy bewaard, en in het leven behouden is; soo word, na het oude recht en gebruyk der volkeren, soo een mensch voor een lijfeygen slaaf gerekend. Ofte, soo wanneer een slaaf, in den oorlog gevangen zijnde, na de gewoonte der Barbarische volkeren, bewaard word om in hare Joël feesten, tot een oeffeninge van wreede wraak gierigheid, ellendiglijk omgebracht te worden, gelijk by eenige Indianen in America geschied. Ofte verkoft word om als een vee geslacht, en opgegeeten te worden, gelijk verhaald word, dat van sommige volkeren aan de Mooren-kust geschied. In sulke en diergelijke gevallen, oordeelen wy dat een Christen sulke menschen met een goed gewisse mach koopen, en met zijn geld verlossen van hare dood, en wreede mishandeling die onderworpen zijn. Gelijk wy doorgaans sien in de H. Schriften, dat de verlossinge der menschen, door Christum, vergeleken werd by soodanigen uytkoop, waar door met prijs een slaaf van de dood, ofte elendige slavernye, gekoft en verlost word. 1 *Cor.* 6.20. En *Cap.* 7.23. 1 *Petr.* 1.18, 19. &c.

Ten anderen, door soodanigen koop van slaven, worden die elendige menschen niet alleen verlost van hare dood, maar ook na de ziele gebracht tot een gelukkiger staat, danse te voren waren. Want te voren waren zy in de Heydensche dwalinge, onwetenheid, en grouwelijke afgoderyen: maar, van de Christenen gekoft zijnde, moetense van deselve gebracht worden tot de kennisse der waarheid en zaligmakende leere, en het verbond der genade in Christo. By welke gelegenheid datse, en na de ziele, en ook na het lichaam, tot vryheid gebracht worden: door dien wy te voren getoond hebben, dat een Heydensche slaaf, tot het Christen-geloof gebracht zijnde, niet behoord voor eeuwig, en altoos tot een lijfeygene slave gehouden te worden, maar, ter gelegener tijd, selfs ook tot lichamelijke vryheid gebracht. Maar, gelijkmen niet mag eenige goederen van een ander koopen, welke den verkooper niet rechtveerdiglijk besit, maar of gestolen, of andersints onrechtveerdiglijk gekregen heeft: soo mach men veel min van yemand eenige slaven koopen, die den verkooper gestolen, ofte

onrechtvaardiglijk aan sich getrokken heeft.

Of yemand macht heeft om sich selven tot een lyf-eygen slave te verkoopen? Of een Christen aan een ander lyf-eygene slaven verkoopen mach?

Gelijk een yeder mensch Heer is van zijn goed, en geld, en het selve mach, of verkoopen, of een ander overgeven, als het wettelijk, en om billijke redenen, geschied; soo heeft ook een mensch recht om zijn vryheid te verkoopen, en sich selven tot dienstbaarheid over te geven. Want by de Joden selfs, mocht yemand sich selven, niet alleen verkoopen, om volgens de Joodsche wetten ses jaren te dienen, maar hy mocht ook sich verbinden tot de eeuwige dienstbaarheid. *Deut. 15.17. Exod. 21.4,5,6. Lev. 25.39.* Maar op dat soodanigen verkoopen van sich selven geoorlofd zy, soo moet het geschieden om noodige en billijke redenen: want, indien het sonde is zijn goed onnuttelijk te verquisten, veel meer zyn vryheid, die de waardye van alle goederen overtreft. Ten anderen, wy verstaan dit van andere menschen, en die van het Christen-geloof vervreemd zijn; want wy hebben te voren geoordeeld, dat een eeuwige slavernye niet wel kan bestaan met de Christelijke vryheid, welke een gevolg is van de oprechte belijdenisse des Christelijken Geloofs. Ten derden, niemand kan sich verkoopen tot nadeel van een ander, aan wien hy schuldig is. By exemple, met sich te onttrekken van de gehoorsaamheid die hy zijn Ouders schuldig is, soo lang als hy noch staat onder zijn Ouders macht, en minderjarig is. Ofte tot nadeel van een ander, die hy soude kunnen zijn schulden betalen, indien hy vry bleef, daar hy, door sich te verkoopen, onmagtig word zijn schulden te voldoen. Ten vierden, een Christen vermag, of uyt armoede, of om zijn schulden te betalen, sich verbinden voor een tijd tot dienstbaarheid, 't welk in desen tijd onder de Christenen niet geschied by wijze van verkooping, maar van vrywillige onderhandelinge. De redenen om welke, volgens de Mosaische wetten, een Jode sich mocht verkoopen, worden tweederley aangewesen. Namelijk, armoede, *Lev. 25.39.* Wanneer u broeder by u sal verarmd zyn, en sich aan u verkoft sal hebben, &c. Ofte liefde tot zijn Heere, vrouwe en kinderen, als te sien is. *Exod 21.4,5,6. Deut. 15.16,17.*

Wat aangaat nu het verkoopen der slaven, en of een Christen met een goed gemoed lijfeygene slaven aan een ander verkoopen mag? daar op antwoorden wy korteljk aldus.

Dat men soude mogen menschen koopen, en verkoopen, enkelijk, en uyt

geen ander insicht, dan om zijn voordeel daar mede te doen, even gelijk men zijn profijt zoekt te doen met koophandel van beesten, en alderley andere goederen, kan ik niet oordeelen dat met de Christelijke billijkheid bestaan kan; ja het word genoegsaam van Petro verfoeyd, met die maniere van spreken, die hy gebruykt in zijnen 2. Brief *Cap. 2.3.* Sy sullen, door gierigheid met gemaakte woorden van u een koopmanschap maken. Ook word het tot last en blame gesteld van de groote Babylon, datse koopmanschap dede met de lichamen, en de zielen der menschen *Apoc. 18.13.* Soo dat die kooplieden geensints te prijzen zijn, die, alleen om gewins wille, de slaven met menigte koopen, en sonder eenig onderscheid verkoopen, aan alderley slag van menschen, niet alleen Papisten, godloose en wreede Christenen; maar ook Turken, Joden, ja Heydenen, indiense daar by voordeel weten. En, hoewel het niet onredelijk kan geacht werden, dat yemand die een ander voor zijn geld koopt, ook behoorelijker wijze profijt van hem geniete, en zijnen dienst gebruyke, soo behoord echter, in het koopen en verkoopen der slaven, het eenig oogmerk niet te wesen winste te doen; maar die menschen te verlossen van haren elendigen staat, in welken zy waren, en insonderheid te besorgen datse, ofte door den koper selve, of door de geene aan wie zy verkoft worden, mogen onderwesen worden in den waren Gods dienst, en datse met ter tijd, beyde na ziel en lichaam, tot vryheid gebracht werden. Soo lesen wy dat de knechten, die Abram met zijn geld gekoft hadde, van hem onderwesen geweest zijn, en met hem de besnijdenisse, als een teyken des Goddelijken verbonds, ontfangen hebben. *Gen. 14.14* en *17.13.* Maar, sal yemand seggen, als ik Heydensche slaven verkoope aan Papisten, soo brenge ik die in een beteren staat danse te vooren waren, want zy raken ten minsten onder het Christendom, daarse te voren geheel van vervreemd waren.

Antwoord. Hoewel, uyt borgerlijke insichten, en om den koop-handel der Indische Landen te bevorderen, sulks opentlijk word toegelaten; nochtans is het met een goed gewisse beter over een komende, dat men menschen, die in onse eygendom en macht, door Gods voorsienigheid gebracht zijn, zoekt in dien Gods-dienst te laten onderwesen worden, die wy in ons eygen gemoed oordeelen rechtmatig te zijn: dan deselve te verkoopen aan soodanige, die wy achten groote dwalingen te hebben, ja Afgodendienaars te wesen. Staat eyndelijk aan te merken, dat, hoewel de Joden lijf-eygene slaven, diese uyt de Heydenen hadden, mochten aan malkanderen verkoopen, nochtans mochtense geen slavinne verkoopen, diese te vooren getrouwt hadden, hoewelse die daar na verwierpen: Maar waren gehouden haar voor niet vry te laten, volgens de *Wet Deut. 21.14.*

Hoe verre het recht der Heeren gaat over de slaven?

Vele Heydenen hebben hare slaven niet meer geacht dan onredelijke dieren; ja oordeelden datse mochten doen met haare slaven al dat haar goed dacht; datse sulken hoogen recht over haar hadden, datse die mochten quetsen, dooden, en mishandelen na haar behagen, sonder dat se die eenigsints ongelijk konden doen: denkende dat de slaven nergens toe recht hadden. Item, dat alle goederen, die (door versterf, of geschenk, of ongewoone vlijt, of door versparen of andersints, op wat wijze het mochte wesen) de slaven mochten verkrijgen, niet haar, maar alleen, en geheelijk haare Heeren toequamen, soo datse daar mede niets mochten doen, dan alleen met bysondere kennisse, en toestemmen van haare Heeren. By de Romeynen was het somtijds een gebruyk, dat alle de slaven vermoord wierden, als haare Heeren omgebracht wierden. Soo verhaald onder andere voorbeelden Tacitus *Lib.* 14 datter vier honderd slaven gedood zijn, als Pedanius³³ om het leven gebracht was. Menigmaal lietense een groot getal der slaven tegen malkanderen vechten en, d'een d'anderen ombrengen, enkelijk om vermaak, gelijk in de schouwspelen. Of om eenige pracht en statie der groote Heeren te toonen, soo in haar leven, als ook somtijds na haare dood. Van de Egyptenaren leest men, dat se, door den honger gedrukt zijnde, al haare goederen, met alle haare landen, als mede haar selven, met vrouwen en kinderen, tot slevē verkoft hebben aan den Koning van Egypten; soo dat se niets altoos eygen hadden. *Gen.* 47.19. 23. 25.

Volgens de Joodsche Wetten, als yemand zijn dienst-knecht, ofte dienst-maagd sloeg met een stok, datse onder zijne hand stierf; soo dat hy konde geacht worden, uyt boosheid, en met opstel, dien doodslag begaan te hebben; soo moest hy gewroken worden. Maar, indien die dienst-knecht, ofte dienst-maagt, van den Heere geslagen zijnde, daar na noch een of twee dagen over eynde bleef, soo wierd hy niet gewroken; omdat hyse voor zijn geld gekoft hadde, en geacht mocht worden, niet met opset hem gedood te hebben, maar alleen gedacht te tuchtigen; soo dat hy door de onverwachte dood eenigsints gestraft wierd, als verliesende het voordeel, dat hy door zijnen dienst soude konnen genoten hebben. Sie *Exod.* 21.20, 21. Voorts, indien yemand zijns dienst-knechts ofte dienst-maagds ooge. of tand, uitsloeg; soo was hy gehouden haar voor de ooge of tand vry te

33 Pedianus Dioscorides, arts, tijdgenoot van Nero. Zijn werk *De materia medica* beschreef planten en werd en voorbeeld voor vele latere kruidenboeken; het beheerste eeuwenlang de botanica.

laten. *Exod.* 21.26, 27. Nochtans hadden de Joden sulken recht over haare dienst-knechten, dat, indien zy aan de selve vrouwen gaven, en zy kinderen kregen; soo moesten de dienst-knechten haar vrouwen en kinderen verlaten, en die waren den Heere eygen, als, volgens de Joodsche Wetten, den dienst-knecht aan het eynde des sesden jaars wilde vry werden. Sie *Exod.* 21.4.

By den Romeynen wierd aan de kinderen, noch staande onder de macht van hare ouders, en die derhalven niets eygen hadden; als mede aan de dienst-knechten, van hare Heeren toegelaten, datse wat eygen mochten behouden, en haar voordeel daar mede doen mochten om hare neerstigheid te meer te oeffenen, en haar te gewinnen tot zorgvuldigheid en spaarsaamheid: *Videsis Azorium parte 2: instit. moral. Cap. 35.*

Uyt het gemelde besluyten wy, dat, hoewel het recht der Heeren over de slaven seer groot is, het nochtans bij allen, maar insonderheid by de Christenen, moet met billijkheid en goedertierenheid gematigd worden. Want, indien men selfs over de beesten moet barmhertigheid oeffenen *Prov.* 12.10. Hoe veel te meer over menschen, die de selve nature met ons hebben, en soo wel als wy na Gods Beeld geschapen zijn. Te meer, indien wy bedenken, dat het onderscheid tusschen Heer en slaaf niet hangd aan een verschil in de nature, die een is in beyde; maar alleen komt door toeval, en Gods vrywillige handeling met de menschen. Ja dat het lichtelijk kan geschieden, door de verwisseling en ongestadigheid der wereldsche saken, dat die nu Heer is, daar na een knecht werde; en die heden een knecht is, by verloop van tijden Heer werde. Want de ervarentheid leerd, dat het menigmaal gebeurt, 't gene Salomon segd *Eccl.* 10.6,7. Een dwaas word geset in groote hoogheden: maar de ryken sitten in de leegte. Ik hebbe knechten te paarde gezien, en Vorsten gaande als knechten op de aarde. Doe daar by, dat ook de Heeren moeten denken, datse ook een Heer hebben in de Hemel, ten wiens opsichte zy ongelijk veel geringer dienst-knechten zijn, dan de minste slaaf onder den grootsten Heer des Werelds. Ja dat meer is, dat by dien Heer der Heeren geen aansien is van persoonen. Welke redenen Paulus aanmerkt, om de Heeren tot redelijke handeling, en goedertierenheid tot de knechten, aan te manen. *Ephes.* 6.9. *Col.* 4.1. Ja vele exempelen der genen, die onder de Heydenen voor de bescheydenste mochten geteld werden, hebben uytgedrukt, en vertoont die selve goedertierenheid tegen de slaven, die den Christenen betamelijk is. Soo ver, datse niet alleen de selve redelijker wijze hebben bejegend, maar ook, voor hare goede diensten, gewoon waren vryheid te schenken. Veel meer betaamd dit een Christen te doen

aan een Christen, welke in Christo alle broederen worden, en malkanderen broederlijke liefde schuldig zijn. Soo behoord men dan 1. Alle slaven goedertierentlijk te handelen, want selfs volgens de Goddelijke Wetten, mocht men geen slaaf, die zijn Heer met reden, en om wreede mishandeling ontloopen was, aan zijn Heer overgeven, noch verdrucken. Ja selfs word het verboden achterklap te doen van een slaaf aan zijn Heer. Sie *Deut.* 23.15, 16. *Prov.* 30.10. Hier geldt de gemeene wet der liefde, en der nature, die wy allen schuldig zijn, dat gij wild dat u de menschen doen, doe gy hen dan ook. Dat gy niet wild dat u geschiede, doe dat een ander niet. Wy behoorden soo te heerschen over anderen, gelijk wy met reden wenschen soudent, dat anderen over ons heerschten, zo wy in haar plaats waren. Een onbarmhertig oordeel sal gaan, over de geene die geen barmhertigheid gedaan hebben, *Jacob* 2.13. Ten anderen, trouwe slaven, insonderheid die trouwe Christenen worden, behoord men ook behoorelijker wijze te beloonen, en vry te laten na sekere tijd van jaren, welke sommige, na de gelijkheid der Joodsche Wetten, stellen van ses jaren, namelijk, na datse Christenen geworden zijn, want maar voor zo lange mocht een Jode verkocht worden. Dese hope van vryheid veroorzaakt, dat goed-aardige slaven haren Heeren te gewilliger en te getrouwer dienen. Ten anderen, datse te beter tot het Christen Geloove gebracht worden, siende de barmhertigheid ende goedertierenheid der Christenen. Daar andersints de ervarentheid dikmaal geleerd heeft (gelijk de Historien daar van overvloedig zijn) dat de slaven, siende de hardigheid harer Heeren, en haare eeuwige slavernye mismoedig worden, tot wanhope vervallen, en grouwelijke voorstellen nemen en uytvoeren, om haar van de slavernye te verlossen, die den Heeren, ja het gemeene best, ten hoogsten bekommerlijk zijn. Zo dat menigmaal dat oude spreek-woord waarachtig word, *domi tot hostes esse quot servos* Dat is, dat een yeder soo veel vyanden t'huys heeft, als hy knechten heeft. En hoewel vele wel toestaan dat men Heydensache slaven mach in dienstbaarheid houden, zo lange zy geen Christenen willen worden: Nochtans, aangaande die onse broederen worden, dor de eenigheid des geloofs, daar van segd de Mosaische Wet; Datse niet mochten in eenige slavernye gehouden worden, om datse Gods dienst-knechten zijn, zy mogen niet verkocht worden gelijk een slave, noch men mag over haar geen heerschappye gebruyken met wreedheid. *Lev.* 25.39 en volgende versen. Ook mochten de Joden soodanige slaven niet ledig uit hare huysen laten gaan, maar zy moestense wat geven om haar selven mede te geneeren. *Deut.* 15. Vers 12-14. Gy sult hem niet ledig laten gaan: gy sult hem rijkelijc opleggen

van uwe kudde, en van uwe wijn-persse: waar in de Heere uw God u gezegend heeft, daar van sult gy hem geven. En gy sult gedenken, dat gy een dienst knecht in Egypten geweest zyt, &c. Waar uyt genoegzaam blijkt, dat een Heer geen recht heeft over het geene dat zijn slaaf, of door een anders gunste en weldadigheid, krijgdt, of dat hem door recht van erffnisse toe-komt. Want het recht, om yemand tot zynen dienst te gebruyken, neemdt niet wech het recht, dat den geenen die dienst-baar is van elders rechtveerdelyk toe-valdt. Te meer, dewijle het kenbaar is, dat het oogmerk des Gevers niet is den Heer, maar den slaaf te begiftigen. Veel min heeft een Heer recht om sonder billijke reden zijn slaaf van het leven te berooven. Want God alleen heeft een onbepaald opper-recht, en macht van leven en dood over alles, als den God aller Geesten, en Schepper van alles, die allen het leven, den adem, en alle dingen geeft. Alle menschen, het zy datse leven of sterven, sy syn des Heeren, *Rom.* 14.8. Ten anderen, de reden waarom den doodslag verboden werd *Genes.* 9.5, 6 is allen menschen gemeen; namelijk, om dat God den mensche na zyn beeld geschapen heeft.

Of het den Christenen geoorlofd zy lyf-eygene slaven haar gansche leven lang in slavernye te houden?

Het is seer bedenkeleyk, of het den Christenen geoorlofd zy, volgens de oude gebruyken der Heydensche Volkeren, eenige menschen te houden of te koopen, en te verkoopen voor lijf-eygene slaven, en dat voor haar gansch leven, met alle de geenen die uyt haar geboren worden: en, genomen dat het in conscientie geoorlofd ware, of het geraadsaam zy voor het gemeene best. Den geleerden Joannes Bodinus³⁴ heeft wijd-loopig getoont in zijn 1. boek de *Republ.* cap. 5. dat het houden van lyf-eygene slaven, ten allen tijden menigerley, ja ontelbare ongevallen, schelmstukken, wreedheden, inlandsche Oorlogen, en gedurige beroerten, heeft veroorzaakt, soo dat het voor het gemeene best gansch ongeraden, en ondienschtig is, gelijk in de voorverhaalde plaats overvloediglyk te sien is.

Ten anderen, het soude niet redelyk wesen, noch stichtelyk, maar in tegendeel seer aanstootelyk, dat de Christenen malkanderen erger, en onbarmhertiger handelen soudent dan de Joden en Turken. Nu de Joden mogten in het Oude Testament geen lijf-eygene slaven hebben, die van

34 Jean Bodin (1529-1596), Frans jurist, politiek denker en econoom; stond tussen hugenoten en katholieken in en formuleerde als eerste de soevereiniteit van de staat, ook tegenover de kerk.

Joodsche af-komste waren, maar waren die alleen gehouden ses jaren te dienen, ten ware dat yemand vrywilliglijk sich wilde voor altoos verbinden. *Exod.* 21. En, wat de Turken aangaat, die mogen geen Turken, die met haar van een geloove en volk zijn, tot lijf-eygene slaven houden. Welk exempel groote occasie en beweeg-reden gegeven heeft, dat, omtrent den jaare na Christi geboorte MCCL, de lijf-eygene slaven in het Christendom af-geschaft zijn, gelijk breeder te lesen is by den gemelden Bodinus *Lib.* 1, *Cap.* 5. Andere verhalen, dat de vryheid allen Christenen geschonken geweest is, van de Christelijke Keyzers en Koningen, al over de tien honderd jaaren. Sie Rivet³⁵ in *Exod.* 21. J. de Serres³⁶ anno 724. Dewijle dan nu alle Christenen, die van Christenen gesproten zijn, met lichamelijke vryheid geboren zijn, zo mogen zy van geen Christenen tot slaven gemaakt, of verkoft worden inder eeuwigheid. Sie *Codicis Lib.* 1 *Tit.* [2.]10.

Ten derden, eeuwige, en soodanigen strengen dienstbaarheid, als de lijf-eygene slaven onderworpen zijn, komt niet over een met die bysondere liefde, goedertierenheid, en bescheydenheid, welke de Christenen malkanderen, niet alleen als menschen, maar als Christenen, en uyt kracht van de gemeenschap der heyligen, schuldig zijn. Ook voegdse niet wel die Christelijke vryheid, tot welke alle Christenen geroepen zijn in Christo. *1 Pet.* 2.16. *Col.* 5.1. *1 Cor.* 7.23. Gy zijt diere gekoft, word geen dienst-knechten der menschen.

Tegenwerping. Nochtans blijkt het doorgaans uyt de Brieven der Apostelen, dat in hare tijden de Christenen niet hebben nagelaten lijf-eygene knechten te hebben, en die in geduurigen dienst te houden, hoewelse schoon mochten Christenen geworden zijn. Want als de Apostelen in hare Brieven spreken van den schuldigen plicht der Heeren, en dienst-knechten, soo worden de dienst-knechten wel vermaand tot de geestelijke vryheid van de sonde, om geen menschen te dienen in het quade, of in conscientie sich haar ontsag te onderwerpen; maar nergens wordense ontslagen van haren geduurigen dienst, diense in dien tijd hare Heeren schuldig waren, maar worden eer vernaamd tot getrouwigheid en standvastigheid in de selve. Ja Paulus segd uytdrukkelijk *1 Cor.* 7.20. Een

35 Andreas Rivet (Saint Maixent 1572 - Breda 1651), predikant in de Gereformeerde Kerk van Frankrijk, 1620-1632 hoogleraar theologie te Leiden, een van de samenstellers van de gereformeerde dogmatiek *Synopsis purioris theologiae*, Leiden, 1625.

36 Jean de Serres (Villeneuve de Berg 1540 - Genève 1598), Frans predikant en historicus, bekend om zijn pogingen kerkelijke eenheid tussen de Protestanten te bewerken, vriend van Philippe du Pessis-Mornay.

yegelijk blijve in de breroepinge, daar hy in geroepen is. Zijt gy een Dienstknecht zijnde geroepen, laat u dat niet bekommeren, &c. En als Onesimus zijnen Heer ontloopen was, en een Christen daar na geworden, soo is hy, op het aanmanen, en voorschrijven van Paulo, tot zijnen Heer, en dienst, weder-gekeerd, gelijk uyt den Brief aan Philemon kenbaar is.

Antwoord. Ik beken dat het zo is toegegaan ten tijde der Apostelen, als de beginselen des Christendoms noch teder waren, en de hevige vervolgingen der Joden en Heydenen onderworpen. Want daar was doen geen gelegenheid voor de Apostelen, om die borgerlijke rechten, daar de Heydenen gansch (om haar voordeel en oude costuymen) toe genegen waren, te veranderen: dat soude al te grooten voor-oordeel, ergernisse, en nadeel toegebracht hebben aan de roepinge der Heydenen tot het Christengeloof, welke het hoogste oogmerk der Apostelen was. Maar nu door langheid van tijden, en uyt goede, soo Christelijke als borgerlijke insichten, en redenen, die eeuwigduurende slavernyen weggenomen zijn, zo behoordense noyt weder in het Christendom hersteld te worden. Want de geduurige exempelen, en ervarenheid, hebben geleerd, dat de selve niet alleen onbetamelijk, maar ook het gemeene best ten hoogsten schadelijk en gevaerlijk zijn, gelijk uyt de Heydensche geschiedenissen, en uit de voor-aangetrokken plaats J. Bodini, ten overvloede blijken mag. Maar, sal yemand seggen, indien ik mijn slaaf, om dat hy een Christen word, na een bescheyden en billijken tijd vryheid geve; dan sal hy gaan, en verkoopen sich aan een ander, het mag wesen aan een Heyden, Jode, of Turk, en zo zal ik niet alleen mijn slaaf missen, maar hy sal in ongelijk erger staat vervallen, dan hy van te voren was. Want sommige menschen (als insonderheid onder de Swarten) zijn zo slaafachtig, datse geen vryheid weten te gebruyken, ja liever in dienstbaarheid, dan op haar selven leven. Ik antwoorde, datter ook menige zijn, die gansch anders van aart zijn, ja die haar vryheid beter weten te gebruyken, dan veele Christenen selfs. Ten anderen, merkt men dat die lieden zo dienstbaar zijn, zy kunnen vrywilliglijk voor altoos sich aan hare Heeren uyt liefde verbinden, gelijk somtijds de Joden deden *Exod.* 21.5, 6. Of zy kunnen op zodanigen beding vry gelaten worden, datse niet vermogen sich aan een ander te verkoopen, want, alsse immers altoos dienen willen, zo is het billijker datse haar eygen Heer, die recht en eygendom over haar heeft, dan eenen vremden, dienen.

Noch mag ons yemand tegen-werpen, dat de Joodsche knechten selve voor altoos in dienstbaarheid gehouden wierden, of immers ten minsten tot het Jubeljaar toe, ten zy datse haar vrouw en kinderen verlaten wilden,

't welk seer hard was, ja gansch onredelijk schijnd te wesen. Sie *Exod.* 21.4, 5, 6. Diend tot antwoorde, dat daar alleen gesproken word van Heydensche slavinnen, die van de Joodsche dienst-knechten getrouwd wierden, terwijl zy in haren dienst waren; zo dat die Wet gestrekt heeft tot een straffe, om de Joodsche dienst-knechten te wederhouden, datse geen Heydensche vrouwen soudén Trouwen; want alsse dat deden, zo warensé gedwongen, of altoos te dienen, gelijk de Heydensche slaven deden, of haar vrouw en kinderen, die zy in haren dienst gewonnen hadden, te verlaten; 't welk beyde seer harde conditien waren. Want dat *Exod.* 21.4, 5, 6. niet word van Joodsche Dochters gesproken, maar alleen van Heydensche slavinnen, blijkt uyt de volgende Verssen, daar getoond word, datse heel anders met soodanige Dienst-maagden moesten handelen, als met de Heydensche; want geen andere, dan Heydensche slaven, mochten voor altoos dienstbaar gemaakt werden.

Voorts, om wel te verstaan de Joodsche Wetten, aangaande hare knechten en slaven, soo merk, boven het geen te voren aengewesen is, voor eerst, dat alle dienst-knechten die van Joodschen afkomst waren (het zy datse haar selven vrywillig uyt armoede verkocht hadden, of datse om haar schuld, of dieverye, van andere verkocht waren) mochten ten alle tijden gelost worden voor geld, of door haar selven (indiense middelen hadden) of door haare vrienden; en die lossinge geschiedde na proportie des prijs voor welke zy verkocht waren, en de jaren diese noch dienen moesten, volgens de Mosaische Wetten, namentlijk, tot het sevende jaar, of tot het Jubel-jaar, indien het quam voor het verloop van haren ses-jarigen dienst. Ten anderen, zo getuygen de Hebreë, dat, als den Heer stierf, sonder Sone na te laten, dat dan zijne knechten en dienst-maagden moesten vry gelaten worden, om dat by haar geen vrouwe een ander in dienstbaarheid mocht houden.

Ten anderen, als een Joodsche maagd gekoft wierd, die mocht niet verkoft worden, dan met conditie, dat hy diese koft haar soude nemen voor zijn vrouwe, ten minsten in de tweede plaatse, of voor een by-wijf; of hy moest belooven, dat hyse aan zijn Sone soude tot een vrouwe, of te minsten tot een by-wijf, geven. Indien het geschiede, dat die de voorgemelde Dochter gekoft had, veranderde van sinnen, en noch haar Trouwen wilde, noch aan zijn Sone ten Houwelijk geven; zo was hy verbonden, of haar te laten lossen, of voor niet te laten gaan, volgens de Wet *Exod.* 21.7, 8, 9, 10, 11.

Eyndelijk merk ik dat noch kan tegengeworpen worden, dat de Joden hare slaven diese uyt de Heydensche volkeren gekoft hadden, met een eeuwige

dienstbaarheid deden dienen tot hare dood toe, niet tegenstaande datse van haar in de Joodsche Gods-dienst onderwesen waren, ja besneden, en tot Joden-genoten aangenomen, en datmen derhalven een Heydensche slave wel mag voor altoos doen dienen, al is hy een Christen geworden.

Antwoord. Volgens het gevoelen der Joden zijnder dryderley Heydensche slaven onder de Joden geweest: eenige bleven hardnekkiglijk by hare Afgoderyen, diese by de Heydenen gewend waren, zo datse daar van niet konden afgetrokken worden. Dese meynen eenige, dat de Joden niet langer dan een jaar mochten doen dienen. Andere lieten wel na de Heydensche Afgoderye, maar leefden voorts volgens de Heydensche wijsen, en Wetten; dese wierden niet besneden, noch voor Joden-genooten geacht, en moesten tot hare dood toe dienstbaar wesen. De derde soorte nam de Joodschen Godsdienst aan, dese wierden besneden, en als Joden-genooten gerekend. Van deze meynen veele onder de geleerden, datse de selve wetten en voordeelen der Joodsche knechten gehad hebben, namelijk, in het sevende jaar, en in het Jubel-jaar, vryheid te genieten.

Uit de Dagboeken 3, 4 en 5 van H.A.F. Wieënkotter, zendeling
van het NZG op Ambon en Leti (een der Zuidwester-
Eilanden), 1826-1828¹

bewerkt en ingeleid door

Chr.G.F. de Jong

Deel II

Na door het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG) te Rotterdam tot zendelingen in Indië te zijn opgeleid, verlieten Dommers,² Luijke,³ Gützlaff⁴ en Wieënkotter met echtgenote⁵ op 11 september 1826 aan boord van de Helena Christina de haven van Rotterdam. Op 6 januari 1827 arriveerden ze te Batavia, waar hun wegen uiteengingen. Gützlaff reisde door naar Riau, voor de kust van Sumatra, de overigen vertrokken na een oponthoud van enkele weken naar Ambon. Daar zouden ze onder leiding van Joseph Kam⁶ in het Maleis worden onderwezen en verder gevormd. Na verloop van tijd zouden ze onder de niet-christelijke bevolking te werk worden gesteld. Wáár dat zou zijn diende in overleg met Kam en het plaatselijke Hulpzendelinggenootschap (HZG) te Ambon te worden bepaald.⁷

Hendrik Arnold Florens Wieënkotter was een vroom en betrekkelijk welgesteld man. Hij had zijn geld in Amsterdam als broodbakker verdiend

-
- 1 Archief van de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk (voortaan ARvdZ), 29/5/C.
 - 2 A. Dommers; ca 1797-1841; NZG-zendeling; 1827 te Ambon; 1828 te Kisar; 1829 te Damar; 1834 te Moa.
 - 3 W. Luijke; 1798-1886; NZG-zendeling; 1827-1828 te Ambon; 1828-1829 te Moa (Z.W.-eilanden); 1829-1841 te Sarai (Leti, Z.W.-eilanden); 1841 te Ambon-stad; 1842 te Haruku; 1849-1854 te Ambon-stad; 1854 te Hutumuri (Ambon); 1855 te Rumahtiga (Ambon).
 - 4 K.F.A.Gützlaff; 1803-1851; NZG-zendeling; 1826/1827-1828 te Riau, werkzaam onder Chinezen, tevens wnd predikant; 1828-1831 te Bangkok (Thailand/Siam); 1831-1851 te Macao/China/Hongkong.
 - 5 H.A.F. Wieënkotter; 1792-1828; NZG-zendeling; op 11 sept. 1826 in gezelschap van zijn vrouw en de zendelingen Gützlaff, Luijke en Dommers uit Rotterdam vertrokken; 6 jan. 1827 aank. te Batavia; 1 april 1827 aank. te Ambon; 1828 te Serwaru (Leti), alwaar in dat jaar overleden; zijn echtgenote Geesjen Wieënkotter-Sieborgh overleed in 1829.
 - 6 J. Kam; 1769-1833; NZG-zendeling; 1814-1815 te Surabaya (O.-Java); 1815-1833 te Ambon, wnd predikant. Gehuwd met Sara Maria Timmerman (1796-1858).
 - 7 *Extract-Acten van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap* (voortaan EA), 1825, 159-160; *Idem* 1826, 254.

en wenste zijn vermogen ten dienste te stellen van de zending. Bij testament liet hij zijn bezittingen, waaronder een huis annex winkel op de hoek van de Passeerdersstraat en de Naaldmakersgang te Amsterdam, na aan het NZG.⁸ Nadat ze zich in 1820 bij het NZG hadden aangemeld, werden Wieënkotter en zijn vrouw, Geesjen Wieënkotter-Sieborgh, in 1823 aangenomen als zendeling-kwekelingen, waarop zij te Rotterdam tot hun vertrek van het genootschap “voltooiend onderwijs” genoten.⁹ De uitvoerige Instructie die ze meekregen¹⁰ bepaalde onder meer dat ze een dagboek of journaal dienden bij te houden, dat ze twee maal per jaar naar Rotterdam moesten opzenden.

In de afleveringen van 2002/1 en 2003/1 van het *Documentatieblad* worden in twee delen de drie bewaardgebleven dagboeken van Wieënkotter gepubliceerd, waar nodig voorzien van toelichtende opmerkingen. Wieënkotter was een scherp waarnemer, die misstanden noemde wanneer en waar hij ze zag. Het waren zowel zijn financiële onafhankelijkheid als zijn vroomheid, die hij zelf omschreef als “wettisch” en superieur achtte aan die van de meeste zijner medemensen, die hem de opvallende vrijmoedigheid verleenden, die zijn dagboeken onderscheidt van die van zijn minder gefortuneerde collega’s Luijke en Dommers, wier dagboeken eveneens bewaard zijn gebleven.¹¹ Die vrijmoedigheid uit zich in openlijke kritiek op het kerkelijke establishment met name te Ambon, waar het de bestuurders van het Hulpzendingengenootschap en zijn oudere collega Joseph Kam waren, die hij op de korrel nam. Doch ook de predikant van de Indische Kerk te Ambon, C. Ouwerta,¹² kreeg zo nu en dan een veeg uit de pan. Het beeld dat Wieënkotter’s dagboeken van het kerkelijk leven te Ambon schetsen, is zowel een aanvulling op als, tot op zekere hoogte, een bijstelling van de tot op heden nog steeds bruikbare monografie van dr I.H. Enklaar.¹³ Meer in het algemeen gesproken, getuigen deze dagboeken van de niet onaanzienlijke kloof tussen het bestaande Ambonse kerkelijke leven, met

8 Zie div. stukken betreffende de afwikkeling van het testament in dit dossier.

9 *EA*, 1823, 44-45.

10 Opgenomen in *EA*, 1826, 249-268.

11 Vgl. de Dagboeken van W. Luijke in ARvdZ 18/34; en de Uittreksels uit de dagboeken van de Zendeling A. Dommers, in ARvdZ 60/2.

12 C. Ouwerta (Auwerda); 1798-1828; studie theol. te Groningen; 23/6/1824 te Den Haag geëxamineerd en toegelaten; 5/12/1824 bevestigd te Den Haag als predikant; 28/5/1825 aankomst te Batavia, alwaar tijd. predikant; sedert 1826 tot zijn dood op 10/11/1828 predikant te Ambon.

13 I.H. Enklaar, *Joseph Kam “Apostel der Molukken”*, Den Haag: Boekencentrum, 1963.

al zijn ingeslepen gewoontes en aanpassingen aan de lokale cultuur van een volk dat toen al omstreeks drie eeuwen met het christendom bekend was en waarin Kam al ruim een decennium gemakkelijk zijn weg had gevonden enerzijds, en anderzijds het Noordwest-Europese piëtisme dat via het NZG en Wieënkotter en zijn vrouw in Ambon zijn intrede deed. Van de tekst van deze dagboeken is het begin-negentiende eeuwse taaleigen ongewijzigd gelaten, dat wil zeggen dat de originele tekst wordt gegeven. Slechts enkele storende verschrijvingen zijn gecorrigeerd en enkele omissies zijn tussen vierkante haken ingevoegd. Weggelaten gedeelten, overwegend herhalingen en standaardformuleringen, zijn met --- aangegeven, onleesbare plaatsen met [- - -]. Voor zover nodig is van een weggelaten tekstgedeelte een korte samenvatting tussen vierkante haken toegevoegd.

De dagboeken 3 en 4 van Wieënkotter zijn verschenen in het *Documentatieblad* 2002/1; het laatste deel, nummer 5, volgt hier beneden. Meer delen zijn niet aangetroffen. Deel 5 vangt aan op 1 augustus 1827 en loopt door tot en met januari 1828. Het beperkt zich tot de periode waarin Wieënkotter, zijn vrouw Geesjen Wieënkotter-Sieborgh en hun beide collega zendelingen Dommers en Luijke zich te Ambon bevonden. Pas op 25 april 1828, ruim een jaar na hun aankomst op Ambon, vertrokken Wieënkotter en zijn vrouw naar de Zuidwester-Eilanden. Ze vestigden zich op Leti, waar Wieënkotter op 30 juni van hetzelfde jaar overleed. Zijn vrouw stierf het jaar daarop, op 27 maart 1829.

Uit het Dagboek nr 5

Augustus 1827. Mijn Dagboek no 3 van den 11 September 1826 tot den 31 Januarij 1827, heb ik met het schip Helena Christina van Batavia afgezonden; het vervolg van den 1 Februarij 1827 tot den 31 July des zelve jaars, heb ik van Amboina over de Post naar Holland laten paseren en op zoodanige wijze, zal ik nu het derde gedeelte laten volgen, en wel in die verwachting dat de twee eersten in de handen van onze Hoogeachte Zenders zullen teregt gekomen zijn.

1-31 Augustus. Door de genade en groote barmhartigheid Gods, genoot ik insgelijks mijne lieve Echtgenoot in deze maand eene bestendige gezondheid, lust tot het aanleeren der maleische Taal en nodige werkzaamheden. Hiernevens moet ik aanmerken, dat mijne Lieve Vrouw, hoewel ze veel met het huishoudelijke en het heel houden der Kleederen van de Broederen en ons te doen heeft, nogthans in het aanleren der Taal mij zeer voorbij gaat; toch ik hoop de Heere zal mij ook bijstaan en

genade geven in het aanleeren derzelve.

De zegen[en]de en vertroostende nabijheid van onzen Heer en Zaligmaker mogt ik, na wel menigmaal door de Zonde verbeurt, dagelijks ondervinden, en zoover ik bemerken kon, mogt mijne Lieve Echtgenooten en de Broederen in hetzelfde voorregt deelen. De vruchten hiervan waren dan ook, dat wij als broeders en zusters van een huisgezin verkeerden en met het grootste genoegen onze werkzaamheden en Godsdienst oefeningen verrigten. De zegen des Heeren heeft dan ook tot hiertoe op mijne en aller werkzaamheden gerust en wij hoopen en vertrouwen, dat onze Hemelsche Vader ons denzelven verder om en door Jezus Christus zal laten genieten. Dat nu alle deze weldaden ons dankbaarheid, liefde en vertrouwen opgewekt hebben, zullen onze Hoogeachte en Geliefde Zenders, die ons hebben kennen geleerd, wel kunnen nagaan.

De bijzonderheden, welke met en onder ons zijn voorgevallen in deze maand zijn niet van dien aart, dat dezelve eene breedvoerige melding verdienen, dus zal ik dezelve maar kortelijk aanstippen.

De W.E.G. Heer Moorrees, waarnemend Gouverneur der Moluken,¹⁴ liet ons op den 22 verzoeken, of wij niet aan zijn W.E.G. twee dozijn vlesschen Madera wijn wilden leenen, en nadat ik dit verzoek ingewilligt had, zoo liet ons zijn W.E.G. op den 23 vragen, om op den geboortedag van onzen N[ederlandsche] Koning bij hem te willen komen ontbeiten, hetwelk wij ook niet afslaan konden. Hierdoor wierden wij dan ook verplicht, om op den 24 onze gelukwensching met de verjaring van onzen Geliefden en Hoogeachten Koning af te leggen, op de Oudiënzie die door den waarnemenden Gouverneur aan eenen ieder verleend werd.

In den Godsdienst welke na de Oudiënze en voor het ontbijt gehouden werd, kreeg een ieder toehoorder eene aanmerkelijke vrugt plichten op de schouderen, die hij als een ware onderdaan betragten moest, zoude het geluk van Vaderland en Koning en van zich zelven bevordert worden. Bij het ontbeit zullen wel bijna twee hondert menschen geweest zijn, dat dan ook afliep zoo als men gewoonlijk in de oost volgens den loop der natuur zoude verwachten. Wij waren tevens verblijd, dat wij in eene volkome

14 J.H.J. Moorrees; geb. te Oyen 1 april 1783, overleden te Ambon 4 sept. 1838; 1809 boekhouder, auditeur-militair, president van de Weeskamer en fiscaal te Ambon; ca 1816 vice-president Raad van Justitie te Ambon; 1817 fiscaal; 1819 hoofdadministrateur en schoolopziener; 1822 tijd. wnd civiel bestuurder na de dood van gouverneur J. Hendrik Tielenius Kruithoff (1819-1822); 1824 vice-president Ambons Bijbelgenootschap; 1825 president van de Raad van Justitie te Ambon; 1825 en 1827 tijd. wnd gouverneur wegens absentie van gouverneur P. Merkus; 1828 tijd. wnd gouverneur na vertrek van Merkus; 1829 belast met het beheer der pakhuizen te Ambon; 1830-1834 resident van Ternate.

gezondheid mogten terug keeren en onzen God en Heer danken, voor alle die weldaden welke Hij gedeurig in alle omstandigheden aan ons schenkt. 1-30 September. Door de genade des Heeren, mogt ik met mijne Lieve Echtgenootte deze maand in volkomenste gezondheid en in de gemeenschap van onzen Heer en Zaligmaker wederom beginnen, en naar Zijne barmhartigheid ook eindigen. Alle onze werkzaamheden behielden verder hunnen gewonen behoorlijken voortgang, en wierden met den besten Zegen van God onzen Vader door Jezus Christus overvloedig bekroond.

Door de overtuiging des verstands en het gevoel des harten, dat wij de minste weldaden door onze zonden verbeurt hadden en nog dagelijks verbeuren, wierden wij gedeurig opgewekt, om God onzen vader in en door Jezus Christus onzen Heer van harten te loven en te danken, voor zulke barmhartigheden als wij dagelijksch naar ziel en ligchaam genoten. Niet minder wierden wij door onze zwakheden, behoeften en omringende verzoekingeng aangespoord tot bidden, smeken en waken, dat ons toch de Heere helpen en als zijn oogappel bewaren mogt voor alles, wat ons uit Zijne zalige en vertroostende gemeenschap mogt kunnen brengen.

Behalven dat wij gedeurig met het aankomen van het een en ander schip teleurgesteld werden, omtrend de komst of berigten der Broederen op Timor Koepang,¹⁵ mag onder de bijzonderheden gerekend worden, dat wij onder elkanderen beslooten hadden, om aan ieder Bestuurder van het hierzijnde H.Z.G. een afzonderlijk bezoek te geven. Het oogmerk hiervan was, om nader met hunne perzonen en denkwijzen enz. bekend te worden. Het eerste bezoek legten wij af bij den Heer Hoed, die ons ook wederkerig met zijne inlandsche Echtgenootte een bezoek gegeven heeft.¹⁶

15 De zendelingen G. Heijmering, J. Verhaag, J.C. Terlinden (zie noot 66), J.E. Höveker en F.W. Karbe waren door Kam verzocht van Kupang (Timor) naar Ambon te komen om over aller toekomstige standplaatsen te spreken. Ze arriveerden uiteindelijk op 21 maart 1828, nadat Luijke en Dommers uit ongeduld al naar Timor vertrokken waren. Beiden keerden met het vijftal terug naar Ambon. Voor de plaatsing der zendelingen bestonden twee plannen, het "plan-Ambon" en het "plan-Timor". Volgens het eerste, dat de voorkeur van het gouvernement had, dienden twee of drie zendelingen in de Minahasa of Tondano (N.-Celebes) en/of op de Sangir-Taloud-eilanden geplaatst te worden, volgens het tweede diende men zich, behalve op Ambon, op de Zuidwester-Eilanden te richten. Een verslag van de vergadering waar e.e.a. geregeld werd, vindt men sub 25 maart in de Dagboeken van W. Luijke uit 1828, ARvDz 18/34; vgl. *EA*, 1828, 434-436.

16 Johannes Hoedt; 1791/2-1846; 1824 vertaler in de Maleise taal; 1824 provisioneel kassier, tevens collecteur van het Klein Zegel; 1825 wnd AR van Haruku; 1826 collecteur van het Klein Zegel; 1829 1° commies bij de pakhuizen; 1836 1° commies; 1839 ontvanger in- en uitgaande rechten, secr. en fiscaal bij de Grote Landraad, griffier bij de Raad van Justitie; 1843 ontvanger in- en uitgaande rechten, griffier bij de Raad van Justitie, haven- en equipage-meester. Daarnaast

De genoemde perzoon is ook een inlander, heeft vroeger onder dienst geweest en staat thans nog in Gouvernementsdienst als sivile Amptenaar; hij is Ouderling van de hierzijnde hollandsche Gereformeerde Gemeente en mede Bestuurder van het H.Z.G.¹⁷. Hij komt trouw in den openbare Godsdienst, leid een burgerlijk leven en heeft nog al lust in den Bijbel te lezen; bijzonder in de overzetting van Professor van der Palm, die in de Taal (zooals gezegd word) zeer zuiver is.¹⁸ Over den Bijbel en deszelfs waarheden wil de genoemde Heer nog wel eens spreken, maar om kinderlijk te geloven is niet allemans werk, en uit dien hoofde geloven zij meer hunne verbeeldingen en stuurmannen dan den Apostel Paulus; zoo als het Scheepsvolk ook deed, toen Paulus naar Romen reisde. En hoe ging het hun? Thans heeft de genoemde Heer Hoed, met het sluiten van 1827, uit hoofde hij denkt dat de Heidenen toch wel zullen teregt komen – gelijk een schip zonder kompas; zoo als er velen hier varen, – buiten de prediking van het Euangelie, [voor] het Zendeling Genootschap bedankt. Wat zal men van de Ledematen verwachten, wanneer de Voorgangers van dezelfde gedachten zijn?

Eindelijk genoten wij met elkanderen het voorregt, om onzen WEw. Ds Kam op den 22 van deze maand voor het eerst te vergezellen, naar zijne kleine barkas of schuit, waar zijn WEw. bij vernieuwing mede bezoekreizen wilde afleggen op de omliggende Eilanden. Nadat wij met zijne Echtgenooten en den Zendeling Buttenaar¹⁹ zijn WelEw. de beste zegeningen toegewenscht hadden, keerden wij in den besten welstand en goedsmoets tot onze woning terug.

In Europa maakt men zich in het algemeen veel te groote gedachten van deze bezoekreizen, omtrend de hier omliggende Eilanden. Want, ga ik (zoo als ik gevraagd ben) op eenen berg van het eiland Amboina, dan kan ik met het grootste gemak alle de omliggende Eilanden met het bloote oog zien liggen, en met eenen Boot, waarmede men de Maas kan overvaren, wanneer er eene vriessche koelte waaid, laat zich met het grootste gemak

was hij enige tijd lid van de kerkeraad van Ambon en het bestuur van het Ambonse Hulpzendinggenootschap, en vanaf 1835 voorlezer der Nederduitse gemeente.

17 H.Z.G. = Hulpzendinggenootschap; Z.G. = Zendelinggenootschap.

18 J.H. van der Palm's geannoteerde bijbelvertaling verscheen in drie delen in Leiden tussen 1820 en 1830. Over hem: J. van den Berg, e.a., red., *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, (2^e druk; 5 delen; Kampen, 1983-2000) I, 240-242.

19 H.N. Buttenaar; ca 1788-1833; NZG-zending; 1818-1820 wnd predikant te Surabaya, O.-Java; 1820-1825 zending te Makassar; 1825 benoemd te Ambon voor werk onder de "verlaten en dieponkundige Christenen", zie Kerkeraad van Batavia a. Haagse Commissie (HC), 8/101825, nr 8, AK/DB 92. Zijn laatste levensjaren sleet Buttenaar te Makassar op een pensioen van de kerkeraad te Batavia, *EA 1831*, 125; *EA 1834*, 341.

en zonder eenige gevaar, alle de Eilanden bezoeken.

1-20 Oktober. Daar ik, insgelijks mijne Lieve Echtgenoot, dezelfde voorregten door Gods genade en barmhartigheid in deze dagen mogt genieten, welke wij naar ziel en ligchaam in de vorige maand genoten hadden en voor het overige nog alles bij het oude is, zoo zal ik tot dat gene overgaan, wat niet onder het alledaagsche mag of kan gerekend worden.

Door de aankomst van verscheidene scheepen wierden wij wel verblijd, maar in de verwachting omtrent de overige Broederen, wierden wij bij aanhoudentheid teleurgesteld.²⁰ Evenwel kregen wij eenen lieven, hartelijken en broederlijken brief van onzen Zendeling Br. Beer.²¹ Maar de afschildering van zijne Gemeente en de daar zijnde menschen was gansch niet malsch en bemoedigend. Zijne beproevingen, die hij daar uitstaan moet naar ziel en ligchaam, behoeven lang niet onder de gemakkelijksten voor den Christenen en Zendeling gerekend [te] worden. Want, op steenrotzen bij aanhoudentheid te ploegen, van ware Christenen geheel ontstookten te zijn en op een dor Eiland te zitten, waar menigmaal hongersnood komt en dan nog geen toevoer van belang te bekomen, valt hem, behalven het anderen te beurt; en evenwel roemd hij in de genade van onzen Heer en Zaligmaker, maar geenzins in de hulp of gunst van menschen.

Daar wij nu aan ons reeds genoemde besluit aanmerkelijk voldaan hadden, om de Bestuurderen van het hier zijnde H.Z.G. een bezoek te geven, zoo hadden wij dan ook in deze dagen het genoeg, den Heer Rijkerschroef²² en Bernhard²³ wederom in ons midden te zien. Onze gesprekken gingen

20 Zie noot 15.

21 J.J. Bär; 1786-1851; NZG-zending; 29/4/1823 aankomst te Batavia; 1823-1825 taalstudie te Ambon; 1825-1841 Kisar (of Makisser, Z.W.-eilanden); 1841-1843 te Ambon-stad; 1843-1846 te Wai (Ambon); 1846-1851 te Poka (Ambon) in ruste.

22 A.H. Rijkerschroeff; 1798-1850; 1824-1829 provisioneel directeur van de Wisselbank, tevens (tot 1826) secretaris van de Wees- en Boedelkamer; 1825 lid en vanaf 1839 president van de Raad van Justitie en (tot 1828) dir. van het Verwisselingskantoor; 1827 1^e commies; 1832 tevens wnd fiscaal bij de Raad van Justitie; 1835 kassier en pakhuismeester; 1839-1850 AR van Ambon, tevens gouvernementssecretaris; 1841-1842 wnd gouverneur van de Molukken; vanaf de oprichting in 1828 lid van de Subcommissie van Onderwijs te Ambon; tevens lid van het bestuur van het Hulpzendinggenootschap te Ambon.

23 J.E. Bernard; 1824 1^e commies ter Administratie, tevens secr. Kollegie voor Huwelijks- en klein Geregtszaken; 1825 1^e commies ter Administratie; 1827 commies ter magistratuur; 1832 tevens wnd magistraat en president van de Gewone Landraad; 1835 havenmeester, tevens griffier, secr. en fiscaal bij de Grote Landraad; 1836 ontvanger, tevens secr. en fiscaal bij de Grote Landraad; 1837 tevens griffier van de Raad van Justitie; 1839 alg. ontvanger en pakhuismeester, tevens lid van de Raad van Justitie; 1847 lid van de Raad van Justitie, tevens AR Hila en Larike, tevens president van de Gewone Landraad, ambtenaar van de burgerlijke stand, fungd. notaris en

meestal over hetgeen zoo dagelijks op Amboina voorvalt; en terwijl men zich eenen God en Zaligmaker vormd naar eigen goeddunken of willekeur, zoo moet men vreezen iets tot wezenlijk heil te opperen of uit den Bijbel voor te stellen.

De genoemde Heeren zijn Inboorlingen en staan ook in gouverdementsbetrekkingen. Zij worden al mede onder de verstandigsten en wijsten alhier gerekend; doch ik vrees, wanneer de wijsheid en het verstand niet nader door den Geest van Jezus Christus, Gods Zoon, geheiligd word, dat het hen zal gaan als die wijzen en verstandigen welke door het Dwaze en Zwakke Gods zullen beschaamd worden I Cor. 1 vs 19.

De Heer Rijkerschoef is Ouderling van de Hollandsche Gemeente, mede Bestuurder van het H.Z.G.. Met het eindigen van 't jaar heeft de genoemde Heer daarvoor bedankt en de bijdraging ingetrokken, word toch niets van uitgevoerd, zeggen zij. Wie zal hen met daadzaken in de Moluken tegenspreken? Hij is een neef van onzen Ew. Ds Kam; en de Heer Bernhard, behoord mede onder de Bestuurderen van het H.Z.G. alhier.

Het zoude voor het lid eene eere zijn, wanneer niemand zich verder uitstreckte, dan hij zich dekken konde, toch dit gebrek heerscht maar al te veel; en ik vrees, dat het Hoofd vele Rentemeesters vinden zoude, waarvoor Luc. 16 vs 10-11 toepasselijk zoude zijn en onder het oog zoude houden.

21-31 Oktober. Door de onverme[e]nde liefde Gods, mogt ik, insgelijks mijne Lieve Echtgenoot, eene bestendige gezondheid van God onzen Vader genieten, en onze werkzaamheden, zoowel in het huishoudelijk als in het aanleren der Taal, met lust voortzetten. De broederlijke gemeenschap in het uitoefenen van den dagelijkschen Godsdienst enz., mogten wij onderhouden en de gemeenschap van onzen Heer en Zaligmaker, met den zegen des Allerhoogsten, genoten wij naar Zijne barmhartigheid gedeurig.

Wanneer ik tevens op Amboina wezenlijk voedzel voor mijn geloof, vertrouwen en arm Zondaars harte wil hebben, zoo moet ik tot de wezendlijke Bron of naar mijnen boekenkas of in de eenzaamheid keren, want, bij het draf zonder koren, kan en wil ik even zoo min leven, als de

vendumeester; 1848-1854 AR Hila en Larike, tevens president van de Gewone Landraad, ambtenaar van de burgerlijke stand, fungd. notaris en vendumeester. Lid van het bestuur van het Hulpzendingengenootschap te Ambon.

verloren Zoon. Dit is dan ook de oorzaak, waarom in menigmaal op den dag des Heeren uit den voormiddaags Godsdienst te huis blijve, en waarlijk, de zegen des Heeren is mij even min in de eenzaamheid ontgaan, als ik mij menigmaal in de Kerk bezondigt heb.

Op den 24 hadden de Inwoners van Amboina met ons het genoeg, dat de Gouverneur Merkus²⁴ van Batavia in de volmaakste gezondheid in ons midden terugkeerde. Des morgens om 9 uur werd zijn Wel E.G. met volle statie, onder het schoonste Mozijsk en onder eene menigte kanonschooten van het Schip in het Fort geleid, waar zijn Wel E.G. terstond voor eenen ieder Oudiënsie verleende. Wij, namelijk Br. Dommers, Luijke en Wieënkotter, gingen dan ook tot zijn Wel E.G. om onze deelneeming te kennen te geven over de behouden aankomst; terwijl wij daarbij beloofden, aan den Gouverneur, hem nader met onze Zaaken bekend te maken. Na eene zeer vriendelijke ontvangst en afscheid keerden wij naar onze woning terug.

Op den 29 voldeden wij aan de beloften, die wij bij de aankomst van zijn W.E.G. gedaan hadden. Br. Dommers wiens beurt het was, deed de voorlopige aanspraak en rijkte tegelijk zijne Instructie ter lezing over, om daardoor zijn W.E.G. met onze Missie volkomen bekend te maken. Nadat ons de Gouverneur alle hulp en bescherming beloofd had, zoo maakte ons zijne W.E.G. bekend, dat hem de brief, welke door den Resident van Timor²⁵ aan den Commissaris Generaal²⁶ op Batavia gezonden was, omtrent de aankomst der Broederen terhand gesteld en de zaak verder aanbevolen was; en toen wij ons genoeg daarover te kennen gaven, zoo beloofde ons zijn W.E.G. bij eene volgende gelegenheid, den brief te willen voorlezen. Zijn W.E.G. had zich reeds zeer verblijd toen hem op Batavia ter ooren was gekomen, dat deze nieuw uitgekomenen Zendingen geheel voor rekening van het N.Z.G. waren; en de Gouverneur gaf thans nog zijne goedkeuring daarover te kennen, en zoowel voor onze perzonen als de zaak zelfs zoude het beter zijn.

Toen ons evenwel zijn W.E.G. vroeg of wij niet eenen brief van onze Zenders aan den Gouverneur der Moluken hadden medegebragt, zoo zouden wij haast in de verlegenheid geraakt zijn; toch, hoewel wij dit met

24 Gouverneur der Molukken P. Merkus, 1822-1828.

25 J.A. Hazaart. 1773-1838; koopman; 1809-1810 bestuurshoofd van Timor; 1816-1833 resident van Timor. Raakte in 1818 betrokken bij een conflict tussen de Nederlandse en Portugese autoriteiten op het eiland. Hiervoor naar Batavia ontboden, verdedigde hij zich met succes en werd in 1819 in zijn betrekking hersteld. Zie P.H. van der Kemp, "Hazaart's ontslag en herstel als resident van Timor in 1818-1819", *Koloniaal Tijdschrift*, jrg 6/1 (1917) 1-18, 181-198.

26 L.P.J. Burggraaf du Bus de Gisignies, 1826-1830.

neen beantwoorden moesten, zoo zijden wij, dat wij zeker eenen aanbevelingsbrief zouden medegebragt hebben van den waarnemenden Gouverneur Schase,²⁷ waar wij eenen aanbevelingsbrief van onze Zenders aan overgegeven hadden,²⁸ wanneer niet de Gouverneur der Moluken dagelijks bij ons vertrek op Batavia was verwacht geworden. Hierop antwoorde zijn W.E.G. dat hij ook reeds met onze zaak en perzonen op Batavia eenigzins was bekend geworden; en de vraag, naar eenen brief uit Holland, is er maar zoo eens uitgevallen, zijde zijn W.E.G. ten slotte.

Eindelijk moet ik nog mededeelen, dat onze goede Br. Beer, Fonk²⁹ en Buttenaar geheel van het Gouvernement ontslagen zijn en volstrekt geen inkomen meer van hetzelfde hebben; maar zoo als ik vernomen heb, kunnen zij toch wel wederom geplaatst worden, door behulp van Ds Lenting³⁰ of door het Hulp Z.G. op Batavia. Toch waarschijnlijk niet in de Molukken, maar op Java, Makasser en elders.

November. Daar nu tevens dit berigt Ds Kam niet onbekend gebleven is, zoo heeft zijn W.E.W. de twee eerst genoemden, Br. Beer en Fonk, die ook getrouwd zijn ten huize van Domine, profisineel aangenomen voor rekening van het N.Z.G. te willen onderhouden. De Zending Buttenaar is tot nog toe op Amboina, vereet en verslaapt ieder maand 50 gulden bij Ds Kam, ziet dagelijks met smarte uit naar gelegenheid om naar Makasser te komen, en vervolgens zal hij naar Holland zoeken te komen.

1-30 November. Daar ik nu tot hiertoe naar ziel en ligchaam in de oude voorregten mogt deelen en overigens zoover het mij bewust is, alles naar gewoonte zijnen loop heeft behouden, zoo zal ik terstond overgaan om het een en ander uit mijne dagelijksche aantekeningen mede te deelen!

27 Petrus Theodorus Chassé; vervulde sinds de nadagen van de VOC gedurende 51 jaar verschillende hoge functies bij het landsbestuur van Indië, waaronder Raad van Indië; zijn laatste was fd. lt. gouverneur-generaal (1826-1829). Zie P. Mijer, *Jean Chrétien Baud*, (Utrecht: Kemink & Zoon, 1878) 102.

28 Noot van Wieënkotter: "onze Instructie zegt, dat wij een aanbevelingsbrief op Batavia moeten overgeven, aan den Gouverneur; wij hebben tevens genen bij ons vertrek ontvangen, en dus konden wij hem ook niet afgeven." Dat was bepaald in art. 3, zie *EA*, 1826, 252.

29 J.C. Vonk; 1788-1839; 1823 te Ambon (taalstudie); 1824 te Kaibobo (Ceram); 1837 oneervol ontslag.

30 D. Lenting; 1789-1877; 1813 proponent te Haarlem; aug. 1816 benoemd tot predikant in Ned.-Indië; 1817 predikant te Semarang, nam als veldprediker deel aan de strafexpeditie die uitgezonden werd om een opstand op Saparua te onderdrukken; 1818-1819 bezoek aan Banda (Notulen kerkeraadvergaderingen Banda, Kerkarchief Banda 396, met dank aan dr M. van Selm) en Amurang; 1822 te Batavia, tevens secretaris van het Javaasch Medewerkend Zendinggenootschap aldaar; 1835 repatriëring, verlof, woonachtig te Zutphen; 1838 gepensioneerd (Indisch pensioen); 1839 predikant te Zeist; 1855 ambt neergelegd, woonde vervolgens te Voorst; zie ook Enklaar, *Joseph Kam*, s.v.; *Biografisch Lexicon*, II, 305-306.

Op den 7 hoorden wij tot ons leedwezen, dat het Schip Helena Christina bij de terugkomst van Batavia op de Noordkusten gestrand was; maar tot onze blijdschap vernamen wij ook, dat de menschen zouden behouden zijn. Hoewel wij smarte hadden over deze treurige tijding, zoo mogt dezelve ons tevens ook opleiden tot ware dankbaarheid. Want, was het niet onze God en Vader en onze Heer Jezus Christus, die ons voor alle gevaren en onheilen bewaard hebben? Was niet het Schip met deszelfs bevolking de middelen, die ons onwaardigen maar evenwel bevoorregte, moesten overbrengen in een vreemd land? En wederom moest het Schip vergaan bij de terugkomst en niet bij den uittogt? Ja, bij deze herinneringen moest het harte van dankbaarheid en bewondering overvloejen, of wij zouden steenen geweest zijn.

Op den 9 ontving ik eenen brief van het Hoofdbestuur van het Javaansch Hulp Z.G., ondertekend door den Wel. E.G. Heer Buiskes³¹ en den Secritaris Ds Lenting. De hoofdzakelijke inhoud bestond in het vriendelijke verzoek, om de volgende vijf vragen te willen beantwoorden.

1. Bestaat er te Amboina werkelijk een Zendelings Genootschap?
2. Zijn er van de oude Zendingen eenige op wagtgeld gesteld? Zoo ja, wie?
3. Op hoeveel is dit wagtgeld bepaald, en ontvangen zij ook van elders eenigen onderstand of toelage?
4. Hoe is het gedrag van deze alzoo op wagtgeld gestelde Zendingen?
5. Zouden zij ook geschikt zijn om onderwijs te geven in de Christen Gemeenten te Makasser, Padang en Benkoelen?

Hoe gaarne ik van de beantwoording ontslagen ware geweest, nogthans durfde ik niet nalaten aan hun vriendelijk verzoek, zooveel mij doenlijk was, te voldoen; maar of het voldaan zal hebben en welke uitwerking hetzelfde gehad heeft of hebben zal, weet ik tot nog toe niet. Mijne beantwoording is letterlijk aldus:

De eerste vraag moet ik met ja beantwoorden. Want alhier is een maandelijks Biduur, dat nooit overgeslagen word, alhier zijn jaarlijksche contriberende Leden, Bestuurderen en een Fonds.

Op de tweede vraag moet in Neen antwoorden. Want, Br. Beer op Makisser heeft ons geschreven dat zijn inkomen reeds voorlang opgehouden had en van wagtgeld wist hij toen nog niets. Br. Vonk op

31 G. Buiskes, voorzitter van het Javaasch Medewerkend Zendingengenootschap en vice-president van het Bijbelgenootschap te Batavia, C.F. Gronemeijer, *Gedenkboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1814-1914*, (Amsterdam, 1914) 57.

Kajbobo deeld in hetzelfde lot; maar Br. Buttenaar heeft bij zijne aankomst op Amboina nog maandelijks gehad *f* 150 wagtgeld. Met het vertrek van den Gouverneur naar Batavia, is hetzelfde vermindert tot *f* 75, en bij de terugkomst van zijn Wel. E.G. is hetzelfde geheel ingetrokken.³² Dus zijn de drie genoemde Broederen, zoover het mij bekend is, thans geheel zonder eenig inkomen of onderstand.

Daar nu de beantwoording van de derde vraag in de tweede opgeslooten ligt, zoo zal ik tot de vierde overgaan. Het gedrag van de Br. Beer en Vonk, is mij perzoonlijk niet bekend, maar wij hebben alhier goed getuigschriften daarvan ontvangen; bijzonder van den eerstgenoemden. Broeder Buttenaar, die met 9 of 10 slaven van Makasser alhier is aangekomen, heeft, nadat hij zes maanden aan de Maleische Taal werkzaam is geweest, naar zijn genoegen geleefd, zonder iets wezenlijks uitgevoerd te hebben. Als Zendeling zouden wij wel van het verwachten, dat hij iets werkzamer, meer eenvoudiger en van harten nederiger mogt zijn.

Eindelijk, het is voor mij, als iemand die pas in de Oost komt en met den algemenen en bijzonderen toestand der Gemeenten niet bekend is, ondoenlijk deze laatste vraag te beantwoorden. Doch wanneer ik in aanmerking neeme, de verlichting des H. Geestes, de ware bekering des harten waarvan zij in Europa krachtige blijken gegeven hebben, het onderrigt wat zij vele jaren van godsvruchtig en geleerde Mannen ontvangen hebben, de onderzoekingen en beproevingen die zij in vele opzigten ondergaan hebben van veranderingen en enkele perzonen, zoo zoude ik geenzins voor mij zelven durven te twijfelen aan hunne bekwaamheid, om eene Christelijke Gemeente te kunnen onderwijzen. Maar als het onderwijs geschieden moet in uitvoerige en welsprekende Redevoeringen, zoo vreze ik zeer of zij wel voldoen kunnen. Want, zij zijn van hunne jeugd daartoe niet opgeleid, maar zijn eenvoudige van God geroepene menschen, die de waarheden des Bijbels wel zullen en kunnen naar behooren voorstellen.

Daar het nu wel te verwachten is, dat alle berigten der Zendingen uit de Oost niet overkomen, zoo zal ik ook nog iets uit eenen brief van Br. Gützlaff, dien ik ook in deze dagen van Batavia ontvangen heb en van den 4 April gedagtekend is, mededeelen. Hij (namelijk Gützlaff) schrijft ons, dat hij eene volkomene gezondheid genoten heeft en op het punt

32 Bedoeld is gouverneur Merkus, die begin 1827 naar Batavia ging en in oktober van dat jaar te Ambon terugkeerde.

staat, om naar het eiland Riouw te vertrekken, waar hij met Broeder Wenting³³ profisineel zal werken, tot van Sumatra nader berigten ingewonnen zijn (volgens het berigt van Ds Lenting). De Zoon van den Menister Elaut³⁴ heeft hem tot deze Zending verzogt, en niet alleen allen onderstand belooft maar ook reeds bewezen. Ter dezer plaats vind hij gene Christenen, maar Chineezzen, Alfoeren en Maleiers.

Br. Medhurst³⁵ heeft thans verscheidene maadregelen ter verder verspreiding van het Euangelie getroffen. Hij zal met mij (zoo schrijft Br. Gützlaff) binnen drie of vier maanden eene reis naar Banka, Siam en Borneo doen. Ik wenschte ook wel nog naar Cochinchina te gaan. Overal waar wij komen, zullen wij het woord der goddelijke predigt door woord en geschrift verspreiden. Dit gaat in de Oost nogal, maar hen 't zelve te doen verstaan in hunne taal, te leren geloven en betragten, is zoo gemakkelijk niet, als gezegt. Ik kan nu reeds een wijnig Chineesch³⁶ stamelen en hoop met de hulp des Heeren binnen de vier maanden, die ik te Riau geheel onder de Chineezzen wensch te slijten, tot de verkondiging van het Euangelie mij eenige bekwaamheid te verwerven. Of ik van deze groote reis, waartoe mij waarschijnlijk het Bijbel Genoodschap het geld zal geven, terugkeer weet de Heere, die ons zend. Wij zullen zeer lang uitblijven, altijd onder Mahomedanen en Heidenen leven en eerst dan terugkeren, wanneer wij eenige Landen met het Euangelie hebben vervuld.³⁷ Indien ik nog zoude naar Japan gaan, waartoe zich waarschijnlijk niet alleen gelegenheid zal aanbieden, maar ook het uitzigt op nuttigheid ligt opgesloten, zal ik dit aan U melden, voor het eerst zal dit echter nog niet geschieden.

Behalven dat wij op den 23 het school Examen van de Hollandsche School met het grootste genoegen hebben bijgewoond, moet ik nog ten

33 H. Wentink; geb. 1797; NZG-zending; 1827- ca 1833 te Riau, tevens wvd predikant; ca 1844 te Parepalam (Batavia); ca 1848-1849 te Depok.

34 Mr T.C. Elout (1767-1841) was van 1824 tot 1829 minister van Marine en Koloniën.

35 De Engelse zending te Parapatan, nabij Batavia, stond van 1821 tot 1843 onder leiding van W.H. Medhurst. Deze zending werkte overwegend onder de stadsbevolking van Batavia. Vanaf 1828 werd hij bijgestaan door W. Young. Met het vertrek van Medhurst en Young in 1843 hield deze zending op te bestaan. Zie R. Lovett, *The History of the London Missionary Society 1795-1895*, (2 Delen. Londen: Henry Frowde, 1899) II, 438.

36 Noot van Wieënkotter: "In de 6 weken die wij op Batavia met hem hebben doorgebracht is Br. Gützlaff nog niet zoover gekomen, dat hij twee woorden bij het lezen zuiver kon uitspreken. Dus zijn de vorderingen in eene grote maand zeer groot en ongeloofbaar voor ons."

37 Noot van Wieënkotter: "Tegenwoordig gaat dit gemakkelijker dan in de tijden van Paulus, toen nog niets gedrukt was; Paulus verspreide de waarheid in de harten, maar thans word het meestal gedaan op papier."

slotte melden, dat ons op den 25 de W.E.G. Gouverneur Merkus, voor het eerst door een eigenhandig briefje, dat zeer vriendelijk ingerigt was, verzoeken liet, om toch des avonds bij zijn W.E.G. te willen doorbrengen. Hoewel wij nu reeds gehoord hadden, dat er eene partij zijn zoude, waar onderscheiden Heeren en Damens komen zouden, nothans hadden wij armen en zwakken geene kracht genoeg om het eerste en zeer vriendelijke verzoek van den W.E.G. Gouverneur, op den dag dien God gerust, geheiligd en gezegend heeft van de hand te wijzen. Had ik tevens naar mijn gevoel des harten gehandelt en niet naar de verstandelijke overweging, zoo zoude ik zeker met een ongekwetscht geweeten in onze wooning beter voor mijn hart gehad hebben, dan op de vrolijke partij, doch het moest zoo en kon niet anders naar het verstandelijk en gemeenschappelijk overleg.

Bij onze aankomst en verblijf aldaar, heeft ons zijn Wel E.G. bij uitstek vriendelijk en met toegenegenheid behandelt; en toen ik om 11 uur aan zijn W.E.G. verzogt, met overeenstemming der Broederen, dat ons niet kwalijk mogt genomen worden, wanneer wij, om het Gezelschap niet te stooren, in stilte tot onze wooning terug keerden, uithoofde de tijd ons niet langer toeliet te blijven, kreeg ik van zijn W.E.G. ten antwoord: Br. Wieënkotter, gij zult mij een groot genoeg aandoen, wanneer gij met uwe Echtgenooten en andere Heeren blijft eeten. Hierop antwoorde ik dat ons dit te lang zoude ophouden.³⁸ Hierop kreeg ik ten antwoord terug: terstond Zal ik de tafel gereed laten maken en zeer kort daaraan vertafelen. De Gouverneur deed aan zijne beloften stand, 12 uur zat het gansche Gezelschap aan de tafel en tot verwondering van elk een, was om 1 uur alles afgelopen; en een ieder zocht wederom zijn vermaak, hetzij in het dansen of spelen.

Eindelijk, nadat ons de Gouverneur met allen vriendelijken en bescheiden aandrang na de tafel gedwongen had, dat wij van zijn eigen rijtuig gebruik moesten maken om naar huis te komen, zoo wierden wij, namelijk Wieënkotter met zijne Echtgenooten (want Br. Dommers en Luijke waren reeds eenige oogenblikken vooraf tot mijn grootste genoeg naar huis gewandelt, wat zij bij de inwilliging om het rijtuig te gebruiken bedongen hadden) door den Gouverneur, onder de hartelijkste dankbetuiging voor dat wij aan zijne begeerte voldaan hadden, in het rijtuig geleid, en vertrokken naar onze wooning terug, waar wij nog veel eerder inkeerden dan Br. Dommers en Luijke.

38 Noot van Wieënkotter: "Gewoonlijk word eerst om 1 of 2 uur gegeten en om 4 uur geëindigt."

December 1827, 1-20. Wanneer wij overeenkomstig Gods licht, liefde, genade en barmhartigheid, die ons geschonken is en nog bij den dag overvloedig geschonken word naar ziel en ligchaam spraken, leefden en werkten, zoo vreze ik, dat wij als de grootste dwepers bestempeld zouden worden en niet weinig vijanden bekomen. Maar terwijl wij niet naar Amboina gezonden zijn om als Zendelingen te werken,³⁹ zoo zwijgen wij maar zooveel het ons doenlijk is op alles stil, maar bidden des te vuurriger, dat God bij ons en in ons mag wonen blijven en dat Hij zijnen H. Geest mag uitstorten, op voorgangers, Gemeente en overige volkeren, die zich hier nog overvloedig bevinden en voor eenen Zending genoeg werk zouden opleveren. Door de overvloedige weldaden des Heeren worden wij dan ook gedeurig opgewekt, om onzen God en Vader en den Heer Jezus Christus te loven en te danken; en zetten onze werkzaamheden, zoowel in het huishoudelijke als in het aanleren der maleische Taal met blijdschap en lust voort.

Op den 4 ging Br. Dommers, Luijke en Wieënkotter in het gezelschap van Ds Ouwerda, eenen Diaken van de maleische Gemeente⁴⁰ en onzen maleischen Meester, de bergen tot eene uitspanning en voor de gezondheid beklimmen. Nadat wij een geducht nat pak van het klimmen der bergen bekomen, ons wederom verschoond en het ligchaam verkwikt en gesterkt hadden, zoo was onze bezigheid op de bergen, wilde vogelen enz. te vangen of te schieten en Gods grootheid en liefde, die zich overal vertoonde, moesten wij met een dankbaar harte bewonderen en aanbidden. Nadat wij dus doende het grootste genoeg met en onder elkanderen gemaakt hadden, zoo keerden wij met het vallen van den avond in de volmaakste gezondheid, met blijdschap en dankbaarheid tot onze woning terug; en de spoedigste vruchten van dezen tocht waren, dat ik de drie volgende dagen geducht vermoeid was en gewaar werd, dat de krachten in deze landen van den mensch niet vermeederen.

[Van de zendelingen op Timor hebben we geen enkel bericht ontvangen, zodat we niet weten wat we doen moeten: op Ambon

39 Noot van Wieënkotter: "Wanneer de Zendelingen het regt hadden in de Oost op alle hoeken en straten en op ieder plaats 't Euangelie te verkondigen, zoo twijfel ik niet, of daar zoude nog her en daar eene ziele tot Christus kunnen gebragt worden, en hun lust en ijver zoude tot de Zaak zelfs niet makkelijk ver[---]. Of is eene Ziel der Europeanen niet van dezelfde waarde als der Heidenen."

40 Beter: het Maleise deel van de gemeente. Te Ambon was één Protestantse gemeente met één kerkeraad. Deze gemeente was om praktische redenen in twee delen verdeeld, een Nederlands en een Maleis, ieder met een eigen deel-kerkeraad.

blijven of naar Timor vertrekken. Ik zal dit probleem in zes vragen aan Kam en J.B. Timmerman⁴¹ voorleggen.]

Behalven dat wij in deze dagen nog een bezoek hebben afgelegd bij den W.E.G. Gouverneur, waarvan ik de mededeeling aan de Broederen zal overlaten, moet ik nog melden, dat ik op het berigt van Ds Kam, dat de voorgestelde vragen gemakkelijk zouden worden opgelost en de Broederen, volgens de gedachten van zijn W.Ew. Ds Ouwerda en den Heer J.B. Timmerman, die volgens de gedachten en berigten van Ds Kam met zijn gehele huis den Heere vreest en lief heeft,⁴² gerust konden op Amboina blijven, besloot, om eene reis waar ik thans schone gelegenheid toe had naar het Eiland Banda te maken, om onzen ouden Br. Finn⁴³ eens te zien en te spreken.

Nadat ik nu met den Kapitein Morning, die van het Gouverdement ingehuurd was om een vragt Rijst naar Banda te brengen, omtrent de vragt eens geworden was, zoo ging ik op den 20 des avonds om 6 uur met den Zendeling Butternaar die ook Br. Finn een bezoek wilde geven, aan boord van het Schip, om den zelve avond nog de Ree van Amboina te verlaten. 21-31 December. In eene volkomene gezondheid verlieten wij op den 21 des morgens om 7 uur de Ree van Amboina en kwamen op den 23 des morgens te 11 uur in denzelfden welstand, zoo als wij onze woonstede verlaten hadden, op het Eiland Banda aan. Daar wij nu geheel onverwachts bij onzen Br. Finn de deur in kwamen, zoo vonden wij hem tot ons leedwezen niet alleen ziek, maar in het aangezigte met kalk besmeerd, op eene inlandsche wijze gekleed en in eene houding of gedaante, als wanneer hij reeds 60 jaren berijkt had; en waarlijk, bij deze vertoning van eenen man die eerst 38 jaren telde, was het ons, nadat wij de eerste welkomst afgelegd hadden, onmogelijk het lagchen en gekscheren te laten. Evenwel was onze Br. Finn met ons bezoek zeer

41 J.B. Timmerman; 1790-1846; 1824 griffier van de Raad van Justitie te Ambon; 1824 ontvanger van de collaterale successiën; 1825 tevens secr. van de Raad van Justitie; 1829 lid van de Raad van Justitie; 1832 tevens president van de Wees- en Boedelkamer; 1838 AR van Hila en Larike, tevens fungd. notaris en vendumeester.

42 Noot van Wieënkotter: "Zoodanige berigten, worden op Amboina met daadzaken tot leugens gemaakt; en het Genootschap krijgt daardoor geen en goeden naam, veel minder de Zendingen. Want zij schrij[ven] leugens, word gezegt, en wie zal en kan het tegenspreken?" Dit door Wieënkotter bekritiseerde compliment van Kam aan het adres van Timmerman is uit een brief van Kam van 1 mei 1822 aan het Hoofdbestuur van het NZG te Rotterdam, zie *Berigten en brieven, voorgelezen op de maandelijksche bedestonden van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap voor het jaar 1823*. (Rotterdam, [1824]), 85-90, spec. 89-90.

43 J. Finn; ca 1789-1853; 1819-1820 tijd. te Ambon; 1820-1841 wnd predikant te Banda.

vereert en verblijd en zijne lieve Echtgenootte van 28 jaren, die een wijzig hollands spreekt, toonde ook alle blijken van vergenoegdheid, in het liefderijk en gulle verzorgen van alle onze behoeften.

Daar wij nu deze dagen, behalven den laatsten van het jaar, op het Eiland Banda en wel meest ten huize van Br. Finn hebben doorgebracht, zoo zal ik het een en ander nog nader aan onze Zenders mededeelen, evenwel van het Eiland, deszelfs schoonheden en onaangenaamheden zal ik niets melden, uithoofde dit reeds al te veel bekend is.

Br. Finn heeft zooveel wij bemerken konden een zeer genoegelijk leven met zijne werkzame, vriendelijke en bescheidene inlandsche Huisvrouw, die hij zeer bemind en gadeslaat, binnen en buiten het huis. Hij heeft vier slaven, drie slaven kinderen en eenen jongen van 7 jaren van Europesche ouderen, dien Br. Finn aangenomen heeft om groot te brengen, die goed hollandsch leest, schrijft en spreekt, maar de maleische Taal kan hij evenmin als onze Br. Finn. Dat van dezen jongeling eenen goeden onderwijzer en medehelper zoude kunnen gevormd worden, is zonder twijfel, doch Br. Finn wil dit niet. In zijn tamelijk groot huis, waar hij 40 gulden per maand in verwoond en op zijn verwaarloost Erf achter het huis had hij 3 honden, bijna 100 stuks pluim gedierte en 1 wit paard, waar de waarnemende Predikant des zondaags morgens mede naar den Predikstoel draaft en nu en dan een toertjen mede rond maakt. Behalven dat Br. Finn zeer slorderig in en buiten het huis gekleed gaat en ook den Predikstoel daaromtrent niet ontziet, heeft hij eene oudoriteit aangenomen, die wel bij eenen ouderwedschen dorps Predikant te vergelijken zoude zijn, wanneer de bekwaamheden aan Finn maar niet ontbraken en aan den genoemden Predikant, eenen zwarten en grooten stok met eenen geduchten gouden knoop dien Br. Finn draagt, wanneer hij bezoeken aflegt of wandelen gaat. Dit een en ander geeft dan ook aanleiding, dat zijn W.Ew. menigmaal belacht en voor de gek gehouden word, wanneer Br. Finn hier of daar moet komen. Hij geeft gaarne vermaningen in huis en bij de wegen, sprak veel over zijne kleine school en werkzaamheden die hij als waarnemende Predikant moet verrigten en vergeet daarbij niet te zeggen, welke liefde bewijzen hij aan de Gemeente, enkele perzonen en aan onzen Br. Beer gedaan had,⁴⁴ nog doet en doen wil; maar eene geestelijke en teer godsdienstige gesteldheid des harten, noch eenigen huiszelyken Godsdienst, vond ik ten zijnen huize niet.

44 Noot van Wieënkotter: "Aan Br. Beer heeft Br. Finn meer goeds gedaan, dan iemand anders. Dit heeft ons Br. Finn schriftelijk van Br. Beer getoond."

Van den inwendigen en uitwendigen toestand der Gemeente op Banda sprak Br. Finn geenzins met lof maar schilderde alles zeer treurig af; en zooveel wij in de Feestdagen bemerken konden en bij ander omstandigheden gehoord hebben, ziet het lang niet te best met de Gemeente aldaar uit. Doch wanneer aldaar twee Zendingen konden werkzaam zijn, die een warm harte voor onze Verlosser en de arme menschen bezaten, aan een levendig geloof in Christus geen gebrek hadden en van het Gouvernement niet afhankelijk zijn, zoo zouden hier onder den Goddelijken zegen vele slaven, bannelingen, Schineezen, Mahomedanen en naam Christenen, voor Jezus Christus onzen Heer, Gods eeuwigen, eenigen en eigenen Zoon, kunnen gewonnen worden.

Bij de overvloedige verkwikkingen naar het ligchaam, welke wij van onzen Br. Finn en zijne Echtgenootte ontvingen, hadden wij het voorregt dat hij zich rond, veel en vertrouwelijk aan ons mededeelde; en uit dien hoofde liet hij ons dan ook verscheidene brieven van Br. Beer, Lammer⁴⁵ en Ds Kam lezen en afschrijven, insgelijks rekeningen van den W.Ew. Ds Kam. Maar wat ik daaruit vernomen en op het papier heb, zal ik voor eerst bewaren en evenwel zorg dragen, dat ik alles zoo vreeszelijk duur niet betalen hoef, als onze Br. Beer op Makisser, dien door het zoogenaamde Zending's Schip het een en ander toegezonden word, wanneer hetzelve naar de Aroosche Eilanden vertrekt om voor Domine te handelen. Waarlijk ik heb het gedult en de lijdzaamheid der hier zijnde Zendingen, volgens hun zeggen en inhoud der brieven moeten bewonderen maar geenzins geprezen. Uit hoofde in Holland hun de Kam van het hoofd was afgenomen en in de Oost hadden weder laten opzetten, zoo zegt een ieder.⁴⁶

Hetgeen de Europeänen van onzen Br. Finn niet aanstond, was de Jaloersheid omtrent zijne vrouw; gierigheid die hij aan de dag leide, omdat hij gene partijen wilde geven en geld lenen; kluizenaarschap, omdat hij weinig uitging en niet dagelijks in hunne gezelschappen verkeren wilde en dar Br. Finn veel zonden en ongerechtigheden in het een en ander ziet, staat velen zoo niet allen tegen. Alle deze gezegden kunnen naar mijns bedenken in onzen Broeder goed gedult worden, uithoofde de Kinderen dezer wereld argelistiger zijn dan de Kinderen Gods, maar

45 L. Lammers; overl. 1824; 1822-1824 NZG-zending te Kema/Airmadidi (N.-Celebes).

46 Noot van Wieënkotter: "Zooveel ik heb kunnen bemerken uit de brieven en gesprekken der oude Zendingen is het laaste gedeelte van dit blat de oorzaak dat de Zendingen de ware liefde en vrouwen tot hunne Zending verloren hebben. Want, wie word anders geloofd en voorgestaan dan de [- -]."

verblijdent was het voor mij, dat niemand op Banda eenige aanmerking kon maken omtrent zijn zedelijk gedrag; zelfs de Resident P.E. Camphuizen⁴⁷ sprak met veel lof van onzen Br. Finn, hoewel hij in de opgegeven punten instemde.

Op den 30 des nademiddaags om 3 uur, verlieten wij met de hartelijkste dankzeggingen en zegenwenschen onzen Br. Finn en zijne Echtgenooten en gingen terstond bij onzen komst aan boord onder Zeil. Ons gezelschap was vermeerderd door den Heer Voorman,⁴⁸ die thans op Banda Perkenier is, maar vroeger in Gouvernementsdienst was geweest, maar door zijn vroeger gedrag aanleiding had gegeven, dat hij voor vijf jaren buiten de Moluken moest gebannen worden.

Hoewel ik dit jaar gelijk het vorige op de groote wateren moet eindigen en insgelijks een nieuwe beginnen, zoo ontbrak het mij tevens niet aan gelegenheid en gewilligheid om mijnen God en Vader in en door Jezus Christus onzen Heer te loven en te danken, voor de onverdiende genade en barmhartigheid, die ik met mijne Lieve Echtgenooten in het verlopende jaar genoten hadden; en bij de overweging wat ik had kunnen en moeten zijn, moest ik mij schamen voor mijnen Heer en Zaligmaker, doch, die gaarne vergeeft en niet verwijt, laat geenen Zondaar ongetroost en ongesterkt van Hem terugkeren. Het gevoel van mijne zwakheid, het gezigt van alle aanlokzelen der wereld en zonde die gedeurig in en bij ons is, en het beklimmen der bergen die nog voor mij zijn, vooraleer ik tot het wezendlijk doel van mijne begeerte kan geraken, leerde mij bij vernieuwing bidden en smeeken, dat de Heere mij toch mogte bewaren en bijstaan. Zodoende besloot en begon ik het oude en nieuwe jaar gans gemoedig met den Heere.

1-5 Januarij 1828. Nadat wij eenige dagen met tegenwinden geworsteld en verscheidene Eilanden voorbij gezeild hadden, zoo kwamen wij gezond en verblijd op den 4 des avonds om 6 uur van Banda op Amboina terug; en door Gods genade mogt ik mijne Echtgenooten en de Broederen in de volmaakste gezondheid wederom aantreffen.

Daar nu de Broederen, insgelijks mijne Echtgenooten veel te verhalen hadden omtrent de Feestdagen en het Nieuwe jaar en ik wederkerig van Banda en onzen Br. Finn, zoo hadden wij met elkanderen twee genoegelijke avonden; te meer daar wij God onzen Vader en den Heer

47 P.C. (P.E.?) Camphuizen; 1823-1829 resident van Banda.

48 Er was op Banda een uitgebreid perkeniersgeslacht met de naam Veerman, zie: M.D. Etmans, *De bevolking van Banda van 1818-1920*. (2 Delen; Leeuwarden (Frl.), 1998) s.v.

Jezus Christus niet genoeg danken konden, voor de liefde en genade die ons dagelijks zoo overvloedig geschonken werd.

6-7 Januarij. Den dag des Heeren bragten wij volgens gewoonte in den openbaren Godsdienst of in de stille eenzaamheid door; en het maandelijksche Biduur, werd door ons trouw bijgewoond, hoewel er nooit een Directeur tegenwoordig was, zelfs dan niet, wanneer een inlandsche Meester voorganger was. Daar wij nu volgens gewoonte na het Biduur bij Domine Kam aten, zoo wierden wij bij die gelegenheid gewaar, dat des zelve avond vergadering zoude zijn van de Bestuurderen des Genootschaps alhier; en toen de tafel afgelopen was en Br. Luijke reeds eene wandeling was gaan doen, werd Br. Dommers en Wieënkotter, die nog een oogenblik langer gebleven waren, door Ds Kam verzogt, om toch bij de hand te willen blijven, opdat [wij] wanneer wij mogten nodig zijn in de Vergadering, terstond konden komen als er geroepen werd. Wat wij bij dit verzoek dachten en onder elkanderen gesproken hebben, terwijl over onze zaak volgens belofte moest gehandelt worden, zal ik aan de mededeeling van Br. Dommers en Luijke overlaten.⁴⁹

Daar wij nu door de Directeuren in de Vergadering gemist werden en evenwel verwacht, zoo werden wij terstond, hoewel Luijke van zijne wandeling nog niet terug was, geroepen en bij onze aankomst gevraagd, hoe dat was of wij niet reeds behoorlijk den vorigen dag gewaarschuwd waren, dat er vergadering over onzen zaaken zijn zoude? Het antwoord kan in het voorgaand gelezen worden; maar wij wierden niet beschaamd. Hetgeen in de Vergadering behandeld werd, kwam op de volgende punten neer. Vooreerst, over de inlandsche Meesters en het schrijven wat er gedaan was, in naam van het hier zijnde Hulp Z.G., aan de Zendingen Finn, Beer, Fonk enz. In de tweede plaats over de belangen van onszelven. Wat nu de voorgestelde vragen betreft,⁵⁰ die wij dachten beantwoord te krijgen, die hadden de Bestuurderen waarvan er slechts vier van waren behalve Ds Kam onbeantwoord gelaten, uithoofde zij eenen schets gemaakt hadden van het Plan Art. 9 in onze Instructie vermeld.⁵¹ Maar terwijl het

49 Dat betrof de vraag wat Dommers, Luijke en Wieënkotter moesten doen: te Ambon op de vijf zendingen van Timor wachten of daarheen vertrekken. Besloten werd om te wachten en te trachten de zaak af te doen via correspondentie. Zie sub jan. 1828, in de Uittreksels uit de dagboeken van de Zending A. Dommers, ARvdZ 60/2.

50 Zie pagina 66.

51 Art. 9 van de Instructie van Wieënkotter c.s. luidde: "Ten gevolge dezer algemeene bepalingen, zoude het Genootschap gaarne in bijzonderheden hebben willen aanwijzen, wat het werk der Broeders afzonderlijk en in betrekking tot elkander zijn zoude, en werwaarts ieder hunner zich -- --, begeven zoude, doch de daartoe noodzakelijk vereischte kennis der plaatselijke

de tijd nog niet was om eenen schets te vormen en daarbij zeer onvolledig was naar het gewenschte doel en Instructie, zoo lieten wij ons met niets in, te meer niet, daar wij buiten het Hulp Z.G. op Timor en de aldaar zijnde Broederen niets tot stand kunnen brengen, en van hen gescheiden te worden, als eene Zending op zichzelf, daar hebben wij gansch geene ooren naar. Daar wij nu niet vertrekken zouden, hoewel door hen de vragen niet konden opgelost worden, zoo werd met de meerderheid van stemmen en overeenkomst besloten, dat de gronden zouden opgesteld worden, waarom de Directie van het hierzijnde Hulp Z.G. in vereeniging der hier zijnde Zendelingen, Manado tot de werkplaats van deze Missie de voorkeur had gegeven boven andere; en dan wijders de Broederen onder het oog zoeken te brengen, dat hunne komst alhier volstrekt noodzakelijk zoude zijn volgens de Instructie, wanneer zij niet eenen beteren werkkring als Manado in de nabijheid van Timor konden aanwijzen.

8-15 Januarij. In deze dagen werd het voor mij eene noodzaak, terwijl ik reeds op den 6 eene geduchte waarschuwing gehad had, om voor het eerst in mijn leven onder Doctors handen te gaan. De rede hiervan was, dat ik eene koude gevat had, die zich op en bij zijden de waterblaas vast gezet had en eene hevige pijn veroorzaakte. Door des Heeren hulp en zegen, de Praktijk van Doctor Lijnakker en het gebruik der middelen, ben ik volkomen nadat ik deze dagen in kamer en bed had doorgebracht hersteld. Hoewel ik volkomen overtuigd was, dat mij aan de andere kant van het graf niets anders en ook niets minder wachtede dan de gemeenschap van Christus onzen Heer en Verlosser, zoo was evenwel mijne begeerte nog eenige jaren te leven en, als God behaagd, in den wijngaard des Heeren nog werkzaam te zijn. Ik was dus welgemoed en ook tevreden geweest, wanneer ik had de reis naar den Hemel moeten aanvaren; maar voor iemand die nooit ziek is geweest en nooit pijn heeft uitgestaan, valt het lang niet aangenaam en gemakkelijk, zoo in kamer en bed te verkeren. Uit dien hoofde was het kind ook met Vaders doen niet altoos tevreden, maar de Heere zij gedankt en geprezen, die altoos in liefde op zijne kinderen nederziet en niet kastijd naar hunne dwaasheid en verkeerdheden.

omstandigheden en behoeften missende, meent hetzelfde de vorming van een meer ontwikkeld plan daartoe te moeten overlaten aan de Hulp-Genootschappen op Amboina en Timor, en aan de Broederen Kam en le Brun, in vereeniging met de Broederen, die thans derwaarts vertrekken; welk plan het Genootschap wenscht dat ten spoedigste, na de aankomst der Broederen, zal gevormd, en aan hetzelfde ter goedkeuring worden toegezonden." Voor R. le Bruijn, zie beneden, noot 64.

Daar wij nu perzoonlijk met Manado en deszelfs ommestreken geheel onbekend zijn, de vrees en het vooruitzigt dat mij bij onze aankomst aldaar, wederom eene gemeenschappelijke huishouding zouden moeten oprigten, waar de Broederen gansch niet voor zijn, en de bestemde reis van den W.E.G. Gouverneur naar Manado, die in twee maanden voltrokken zoude worden, deed ons onderling besluiten, om pogingen bij zijn W.E.G. te doen, of niet één of twee Broederen de reis naar Manado konden medemaken op het zelfde landsvaartuig. Br. Dommers en Luijke hebben dit

verzoek volbragt, de Gouverneur zoude hetzelfde bij den Havenmeester en Kapitein van het schip onderzoeken of er nog plaats was en ons nader kennis daarvan doen toekomen.

16-26 Januarij. Hoewel ik in deze dagen nog wel gevoelen kon dat ik onder Docters handen geweest was, zoo mogt ik toch het voorregt genieten, mijne werkzaamheden volgens gewoonte te mogen voortzetten; voor het overige genoten wij in alle omstandigheden Gods zegen en verkeerden onder elkanderen als Broeders en Zusters in een huisgezin.

Behalven dat wij eenen van onze knechten op diefstal hebben aangetroffen,⁵² dien wij op zijn belijdenis en belofte van beterschap vergeven en in onzen dienst gehouden hebben, moet ik nog melden, dat wij aan Ds Kam gevraagd hebben, om afslag van huishuur. Maar, hoewel er iedereen over roept, dat het te veel geld is, hetgeen wij verwonen, zoo wilde zijn WelEw. evenwel daar niet toe overgaan.

De redenen welke Domine daarvoor opgaf zijn de volgende: I. De Moeder van de Echtgenoot van Domine krijgt dit geld tot levensonderhoud, hoewel zij bij Domine te huis is. II. Het huis waar ik in het vorige dagboek eene beschrijving van heb gegeven⁵³ en wij zoolang voor niet in hebben gewoond als wij bij Domine in de kost geweest zijn, had nu reeds zoo lang wij onze eigene huishouding opgerigt hadden ledig gestaan.⁵⁴ Eindelijk III. Domine was niet van voornemens zich voor het Genootschap uit te kleden; waar zijn broeder op Berkel hem reeds voor gewaarschuid had, zoo als hij tot ons allen gezegt heeft.⁵⁵

52 Noot van Wieënkotter: "Stelen, hoereren en liegen is hier een algemeen gebrek onder de inlandsche Christenen; dit hebben wij reeds met drie Christen jongens ondervonden."

53 Zie pagina 62 van DZOK 2002/1.

54 Noot van Wieënkotter: "Toch niet op mijn of ons verzoek, maar op de verkiezing van Domine zelfs, of omdat er geen mensch voor gekomen is, die Domine hetzelfde verhuren wilde of konde."

55 Samuel Kam, de broer van Joseph Kam. Gedoopt op 20 jan. 1768 te 's-Hertogenbosch; 1795 predikant te Woudenberg; 1798 te Berkel; 1828 overleden. Van 1816 tot 1821 leidde hij

Uit liefde tot onzen Heer, belangstelling van de zaak waarvoor wij uitgegaan zijn en uit onze eigene overtuiging dat het te veel huishuur is, in vergelijking van andere huizen, hebben wij ons verplicht gevoeld om afslag van huishuur te vragen; en toen Domine daar niet toe overgaan wilde, zoo is het voor rekening van zijne Conscientie gebleven en wij zijn niet verhuizen gegaan.

27-31 Januarij. Behalven dat alles zijnen behoorlijken voortgang in deze dagen bleef behouden, mogten wij onder elkanderen en in vereeniging van Ds Kam, zijne Echtgenooten en den Zending Buttenaar, op den dag des Heeren (27 Januarij) het genoeg hebben, om onzen Heer en Zaligmaker te danken dat Hij wederom Br. Wieënkotter een jaar tot zijn leven had toegevoegd en in eene volkomene gezondheid, het 37 jaar heeft laten beginnen; en bij het slot van dezen dag, was dit zijne hartelijke begeerte: O Heer! Dat mijn ziel met woorden en daden enz. Gezang 51.

Op den 28 zond ons de Gouverneur des morgens twee briefjes; de inhoud van het eerste was, dat ons zijn W.E.G. des morgens in het Fort gaarne wilde spreken en in het tweede werden wij verzogt ten eeten.

Bij de volbreng[ing] van het eerste verzoek, wierden wij gewaar, dat de plazen⁵⁶ van het schip dat naar Manado met den Gouverneur vertrekken zoude alle bezet waren; en dus konden voor deze keer de Broederen niet medereizen, wanneer tevens een schip op Amboina mogt komen dat naar Manado bestemd was, zoo zouden twee Broederen volgens de beloften van den Gouverneur vrije scheepsvaart bekomen. Het tweede verzoek hebben wij in het gezelschap van zijn Wel E.G., Ds Kam en Doctor Lijnakker met het grootste genoeg volbragt, terwijl alles in de grootste eenvoudigheid en hartelijkheid begon en eindigde.

Daar nu Ds Kam ook eenige vrienden, waar wij ook onder gerekend moeten worden verzogt had, om den avond bij zijn WEw. door te brengen, zoo gingen wij in een gezelschap met Domine des avonds om half 8 uur van den Gouverneur naar zijne woning. Het verzamelde Gezelschap ten huize van Domine bestond uit den W.E.G. Gouverneur,⁵⁷ Overste Steinman, Kapitein Paul, Doctor Harlof, den Heer Boers secretaris

zendelingen op, die hij bij zich in huis had wonen.

56 plazen = plaatsen.

57 Gouverneur der Molukken P. Merkus, 1822-1828.

van het Gouvernement,⁵⁸ Notaris Hoor,⁵⁹ Buttenaar, Dommers, Luijke, Wieënkotter met zijne Echtgenooten en nog eenige Damens. De gesprekken van het gemelde gezelschap waren meestentijds algemeen en gingen over onderscheiden onderwerpen, als over den dienst der Militairen, partekoliere Amtenaren, over den toestand en bevolking van onderscheiden Eilanden, over de aankomende en uitgaande Scheepen, over de tijding welke men hoorde van den oorlog op Java, over de onderscheiden Reizen die de een of ander gemaakt had en eindelijk over de handel die al door den eenen of anderen gedreven werd.

Ja, zulke gezelschappen, is het niet beter voor mij als stilzwijgen, ook worde ik hiertoe genoodzaakt, terwijl ik van de opgegevene onderwerpen weinig of niets weet; maar het harte blijft niet altijd even rustig, uithoofde meestal zoo ook den avond over de Reizen, handelwerkzaamheden enz van onzen WEw. Ds Kam gelagchen ende gekgeschooren word. De aanleidende oorzaak die tot het lagchen en gekscheeren genomen en gegeven word, moet gezogt worden in het houden van het Vaartuig dat Domine heeft en in naam van het Zendelings Genootschap uitgezonden word;⁶⁰ in het drijven van zijnen handel, zoowel bij de bezoekreizen op Amboina, als met het uitzenden van het Schip; in het vele maken van Christenen, die noch weten wat zij geloven moeten, noch verstaan wat zij lezen en veel minder betragten wat van hen verwacht word;⁶¹ in het houden van de arme maaltijden, dat vooraf op Amboina bekend word en eindelijk, ook de dagelijksche levenswijs van Domine. BV. Domine eet in zijn huis meestal Reist met een gebraden visschen, papeda,⁶² zagobrood met inlandschen Zuiker enz. en drinkt sageer of een Grotje. Hier roemt zijn WEw. op, dat hem het best bekomt en smaakt en al het andere daarvoor staan laat. Evenwel, wanneer zijn WEw. hier of daar op eene Partij verzogt word, zoo is door de Heeren opgemerkt dat Domine met zeer veel smaak de kostelijkste en lekkerste gerechten gebruikt en den

58 C. Boers; 1824 fungd. gouvernementssecr. te Ternate; 1825 gouvernementssecr. te Ternate; 1828 gouvernementssecr. te Ambon en president van de Kleine Landraad; 1828 tevens secr. Subcommissie van Onderwijs te Ambon; tot en met 1830 gouvernementssecr., magistraat, secr. van de Grote Landraad, fiscaal.

59 J.A. Hoorn; 1825 wvd collecteur van het Klein Zegel te Ambon; 1826-1853 notaris en vendumeester.

60 Noot van Wieënkotter: "Dit mag Domine niet doen als Amtenaar, namelijk een schip voor den handel uitzenden."

61 Noot van Wieënkotter: "Ieder Amtenaar is liever Resident van Mahomedaansche Negerijen, dan van Christelijke, uit hoofde hunner trotz, luiheid om alles te be[- -] en hunne hoerij en bijgeloof hetzelfde blijft."

62 Zetmeel dat in water gekookt is, waarna het op stijfsel lijkt en met twee stokjes gegeten wordt.

lekkersten zoowel als den gewonen druivensap niet staan laat; en het ergste van allen is nog, wanneer zijn WEw. op eene Partij of ten eeten hier of daar geweest is, dat men dan den volgenden morgen houd hakken moet, om maar de maag wederom in orde te brengen die bedorven is. Hoe weeten de Heeren dit allemaal zoo en waar letten de kinderen der wereld niet al op? Toch Domine wil het ook wel weeten en geeft het zelfs voor een Resept uit.

Waar dezen avond in het bijzonder over gelagchen werd, bestond daarin, dat de jongens of zoogenaamd Kweekelingen tot Schoolmeesters bij het smokkelen van Sageer gevat waren en Domine beboet was. Wat moet men bij zulke gebeurtenissen denken en zeggen? Temeer, wanneer men openlijk hoord dat er gezegd word: die prediken zullen geeft den Keizer dat des Keizers is, zijn de eersten die gevat worden in het smokkelen.

Het tweede dat voorgevallen is, bestond hierin: bij gelegenheid dat over het Reizen gesproken werd, vroeg de W.E.G. Gouverneur aan Ds Kam, wat toch de redenen waren waarom zijn WEw. gene reizen meer deed naar de Sangersche Eilanden en Manado? Waarop Domine ten antwoord gaf, dat zijne drukke werkzaamheden, welke de Eeredienst, Drukkerij en het vaartuig opleverden, hem dit beletten. Doch hierop kreeg Domine openlijk van zijn W.E.G. ten antwoord: het Vaartuig is voor den Koophandel, en door het gezelschap werd gezegt: het geeft toch Pitte, zij meenden Geld. Dat hier vreeszelijk bij gelagchen werd, kan men ligt denken; en het zoude te wenschen zijn, dat ieder Schoemaker bij zijnen leest bleef, dan zoude de wereld niet zoovele aanleidingen tot lagchen en spotten bekomen.

Zoo als wij hoopen en op goede gronden geloven is, behalven dat in de reeds gemelde vergadering beslooten is, nog iets tot bevordering van onze zaak in vereeniging van het hier zijnde Hulp Z.G. door ons toedoen tot stand gebracht. Namelijk, wij hebben hetzelfde Schip (eenen kleinen Schoener) Dat den 6 December 1827 alhier van Timor aangekomen is, voor Duizend gulden ingehuurd om naar Timor Koepang te varen en terstond, zonder ergens buiten noodzaak om te landen, naar Amboina terug [te] komen.

Voor deze Duizend gulden, moet de Kapitein Morning die ook eigenaar van het genoemde Schip is, Br. Dommers en Luijke medenemen en alle zeven Broederen, wanneer de vijf Broederen op Timor Koepang willen en mogen, terugbrengen en zoolang zijlieden, in de heen en wederom reis op het Schip zijn, moet de Kapitein voor hunne behoeften in alle opzigten voor zijne rekening zorgen. Hier nevens moet de Kapitein op Timor Koepang zeven dagen voor zijne eigene rekening blijven stilliggen met

zijn vaartuig en alle hulp bewijzen, die er mogt gevordert worden om de Broederen, hetzij tezamen of Br: Dommers en Luijke alleen, met hunne goederen aan boort te krijgen. Moet de Kapitein tevens op orde[r] van de Broederen aldaar langer blijven liggen dan de genoemde zeven dagen, zoo is hetzelfde tegen *f* 1200 per maand voor rekening van deze Missie of aannemers. Doch wij twijfelen niet, of de Broederen zullen in de genoemde dagen, wel hunne zaken kunnen in orde brengen en tot ons terugkeren.⁶³

Wanneer nu door onze Geliefde en Hoogeachte Bestuurderen in overweging genomen word, dat wij wel het beslotene en opgestelde berigt van Manado enz. naar Timor hadden kunnen zenden, maar naar alle waarschijnlijkheid een geheel jaar hadden moeten wagten naar het antwoord van ons berigt; en dan zoude het nog de vraag zijn, of wij geheel geholpen waren, om voort te gaan in het gewenschte doel.

Wij hebben vervolgens in overweging genomen, dat de onkosten van ons verblijf op Amboina, en de overige Broederen op Timor, door het lange wagten en uitstellen, zeker veel hooger zouden loopen voor ons Genootschap, dan de som die tot het inhuren van het Schip besteed is; terwijl wij nu in het verloop van ééne groote maand op die hoogte kunnen komen, dat wij aan den wensch van onze Zenders zullen kunnen voldoen en wij, zoo als ik denk, naar onze bestemming of werkplaats kunnen vertrekken. Daar nu buiten de vereeniging van alle de Broederen niets tot zekerheid kan gebragt worden, Timor Koepang, wegens de weinige Scheepvaart en andere zwarigheden niet tot het middenpunt van deze Zending kan worden gekozen, maar Amboina of Manado moet worden; Manado op goede gronden profisineel gekozen is tot de werkplaats van deze Missie, en terwijl het ingehuurde Schip bij zijne aankomst op Timor, niet door de Broederen kon ingehuurd worden, uithoofde hetzelfde bevragt zoude zijn, zoo zijn wij tot het inhuren overgegaan. Wij twijfelen dan ook niet of onze zwakke pogingen, die met het zuiverste doel aangewend zijn tot bevordering van het werk des Heeren, zullen den Zegen des Heeren en de goedkeuring van onze Zenders wegdragen.

Zie daar Geliefde en Hoogeachte Zenders! iets bij vernieuwing uit mijne dagelijksche aantekeningen van hetgeen ik gezien, gehoord, ondervonden en verrigt heb, naar mijne overtuiging, oordeel en bekwaamheid medegedeelt; dat dit berigt spoedig mag overkomen en onze Geliefde en Hoogeachte Bestuurderen bij het leven, de gezondheid en onder de

63 Zie noot 15.

grootste en beste zegeningen naar Ziel en ligchaam mag aantreffen, is de wensch en bede van den medestrijder in het Koningrijk H.A.F. Wieënkotter, Zendeling van het N.Z.G.

Naschrift van R. Le Bruijn⁶⁴

Dit Journaal is door Br. Wieënkotter per Br. Terlinden⁶⁵ mij ter lectuur en ter verzending toegezonden. Ik heb het gelezen, doch vind maar gansch geen smaak in den schersenden of liever meesterachtig beoordeelenden toon die hierin gebezigd wordt, en laat dus dit alzo ter verantwoording van den schrijver.

64 R. le Bruijn; 1799-1829; 1818-1829 te Kupang (Timor) als zendeling en wvd predikant van de Indische Kerk; 1819 bezoek aan Banda; 1823 bezoekreis door de Zuidwester-Eilanden.

65 J.C. ter Linden (Terlinden); overl. 1832; NZG-zendeling; 1828-1829 te Thie (Rote); 1829-1832 te Kupang (Timor), tevens wvd predikant.

Boekbesprekingen

Maartje J. Janse, *De geschiedenis van de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' 1866-1877. 'Waarheid voor Nederland, regtvaardigheid voor Java'*. Utrecht: Vakgroep Geschiedenis der Universiteit Utrecht. Utrechtse Historische Cahiers, jaargang 20 (1999), nr. 3/4. 86 pp + 3 bijlagen. ISBN 90-72131-42-8. Fl.25,-.

In deze monografie, oorspronkelijk een doctoraalscriptie, wordt de geschiedenis weergegeven van de nauwelijks bekende 'Maatschappij tot Nut van den Javaan', een geesteskind van dr. Willem Bosch (Amsterdam 1798- Arnhem1874). Bosch, een vasthoudend en strijdlustig protagonist van de rechten van de Javanen, maakte carrière als chef over de Geneeskundige Dienst in Indië, waar hij van 1825-1939 en vervolgens van 1845-1853 werkzaam was. Verschillende malen raakte hij in conflicten verwickeld met de Nederlandse regering en het Indische bestuur, met name over het Cultuurstelsel. Uiteindelijk werd hij in 1856 gepensioneerd. Van zijn kritische houding had hij toen al via W.R. Baron van Hoëvell in de Tweede Kamer blijk geven en voorts middels krantenartikelen en als auteur van een boek, *De vermeerdering van Java's bevolking, beschouwd als de grootste rijkdom voor Nederland* (1851). Eenmaal terug in Nederland bleef hij zich roeren als polemist in koloniale kwesties. In 1866 vond hij in de door hem opgerichte 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' een kanaal om zijn kritische geluiden te bundelen. Bosch kwam tot de oprichting van deze Maatschappij uit teleurstelling over de lauwe houding van anderen, zowel in de Tweede Kamer als binnen kerkelijke en zendingskringen, jegens het grote onrecht dat de batig slot politiek voor de bevolking van Java betekende. Hij riep op tot een 'ander, beter, nog meer christelijk handelen' (p. 26) en publiceerde daartoe in 1865 in Arnhem een brochure, *'Ik wil barmhartigheid en niet offerande' (Matth. 9 vs. 13). Eene wekstem aan Nederland tot regtvaardigheid en pligtsbetrachting jegens de Javanen*. Hij hoopte op bijval, niet alleen van leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Indisch Genootschap, maar ook van aanhangers van het Réveil en de zendingsgenootschappen (NZG zo goed als NZV).

De 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' wilde zich in eerste instantie niet richten op de Javanen zelf, maar de Nederlanders winnen voor hun zaak. Het ging er om 'de zedelijke waardigheid van Neêrlands volk te verheffen, aan te sporen tot menschwaardige gevoelens, tot handelen naar

de beginselen van regt, billijkheid en heerserspligt' (p. 29). Door middel van vergaderingen en populaire geschriften wilde men aandacht vragen voor de maatschappelijke en zedelijke toestand der Javanen, en voor het onrecht hen aangedaan. In 1867 waren al tien plaatselijke afdelingen opgericht en in meer dan 35 plaatsen correspondenten aanwezig. Opvallend is, dat onder de laatste categorie minstens 25 predikanten vermeld worden. Het totaal aantal leden steeg snel tot 2200. Dat was voor Bosch, wie een soort mobilisatie van het Nederlandse volk voor ogen stond, feitelijk echter onvoldoende. Daardoor heeft de Maatschappij wel nuttig werk kunnen doen als pressiegroep, maar kon ze, in zijn ogen althans, het uiteindelijke doel niet bereiken.

De sympathie voor de goede zaak van de Maatschappij was nog stijgende, toen in 1870 de Suikerwet werd aangenomen in de Tweede Kamer. Die luidde, zij het op termijn, het einde van het cultuurstelsel in. Voor Bosch, geen man van compromissen, was dat bij lange na niet voldoende, maar veel van zijn sympathisanten kregen nu het gevoel, dat de doelstellingen van de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' eigenlijk wel waren bereikt. Bovendien had ze ook kritiek opgeleverd, zowel uit liberale als antirevolutionaire hoek.

Het ledental daalde en ook een onderwijscommissie, die was ingesteld om een atlas, schoolboeken voor Java, wandkaarten of zelfs een periodiek tijdschrift in de Maleise taal uit te geven, kon niet tot resultaten komen - misschien wel juist omdat er zoveel 'zwaargewichten' zitting in hadden. Na de dood van Bosch zelf bleef weinig anders over dan de Maatschappij, die niet tot nieuw leven te wekken was, op te heffen.

De beschrijving van opkomst en ondergang van deze 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' voegt een nuttig element toe aan onze kennis van de langzame verandering in opvattingen onder de Nederlandse bevolking omtrent het koloniale vraagstuk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Tegelijk is meer nodig om de Maatschappij goed te kunnen plaatsen. Maartje Janse heeft er terecht op gewezen hoe jammer het ontbreken van een ledenlijst is. Daardoor hadden we meer zicht kunnen krijgen op de verwevenheid van een aantal progressieve netwerken in die tijd. Zendingsgenootschappen, het Nut van 't Algemeen, het Indisch Genootschap en ook het Bijbelgenootschap streefden in zekere zin parallelle doelen na en de namen van sommige prominenten zoals P.J. Veth vinden we terug als bestuurders van een aantal van deze organisaties. Een kwantitatief onderzoek naar de namen van de ledenlijsten van deze organisaties zou nog wel eens tot verrassende uitkomsten kunnen leiden.

In ieder geval is het eigenlijk merkwaardig dat we de naam van Bosch zo weinig tegenkomen in geschriften over de zending op Java in deze periode. Was hij inderdaad te eigenzinnig, zoals de auteur stelt (die hem vanwege de radicaliteit van zijn opvattingen met Multatuli vergelijkt)? Of was Bosch in de ogen van veel zendelingen ook wel enigszins verdacht omdat hij in datzelfde jaar 1851 lid werd van de afdeling Batavia van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen? De doopsgezinde zending Pieter Jansz bracht na aankomst in Batavia in 1851 het allereerst aan Bosch een bezoek. Maar het zou bij dat ene, min of meer formele bezoek blijven. En Bosch maakt klaarblijkelijk geen deel uit van het circuit van Heldring en anderen. Geen wonder dat de auteur van deze scriptie slechts heel summier en helaas al te schematisch schrijft over de zending en dan vooral over de scheiding der geesten die na het ontstaan van de NZV en UTC optrad.

De bijlagen, bestaande uit twee oproepen van Bosch (uit 1866 en 1870) alsmede uit een Lijst van Hoofdbestuursleden, afdelingen en correspondenten in 1867, vormen waardevolle aanvullingen, maar vergoeden niet het gemis van een naamregister. Niettemin is deze publicatie ook voor zendingshistorici van belang.

Alle Hoekema

W.B. Kranendonk en A.F. van Toor, *Al 't heidendom Zijn lof getuigen! Ds. G. Kuijt, een pionier onder de Papoea's*, 3e druk, Houten: Den Hertog, 2003, 324 pp., ill.. ISBN 90 331 1694 4. Euro 22,50.

De Zending van de Gereformeerde Gemeenten, die pas veertig jaar geleden goed en wel begon, is nu reeds uitstekend gedocumenteerd. Om slechts enkele publicaties te noemen: in 1989 verscheen *Zie, Ik zend u: 25 jaar Zending Gereformeerde Gemeenten*; ds. C. Vreugdenhil, die zelf een aantal jaren in het binnenland van Irian werkte, schreef drie boeken over het zendingswerk van de GG in Irian/Papoea (*Maar nu nabij gekomen* (1978), *Medeburgers der heiligen* (1983) en *Vreemdelingen en huisgenoten* (1991)). En vorig jaar werd onder de hierboven vermelde titel een biografie van de in 2000 overleden ds. G. Kuijt gepubliceerd, bij dezelfde uitgever als de vier andere boeken.

Voor de onkundigen: de Gereformeerde Gemeenten (eerder: Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika) ontstonden

in 1907 uit de Ledeboeriaanse gemeenten of Gereformeerde Kerken onder het Kruis. Zij tellen een kleine honderdduizend leden en kunnen worden getypeerd als ‘bevindelijk gereformeerd’, georiënteerd op de Nadere Reformatie van de zeventiende en achttiende eeuw. Het woord ‘Kerk’ is in de naam bewust niet gebezigd, omdat de GG zich zien als een voorlopige kerkformatie, die zich weer bij de Hervormde Kerk zal voegen wanneer deze uit haar verval zal zijn opgericht. Evenals in elke kerk bestaan binnen de GG nuances. In 1962 begon de kerk met zendingswerk in Irian en het volgende jaar in Nigeria. Nu zijn ook zendelingen namens de GG werkzaam in Albanië, Bophutatswana (Zuid-Afrika), China, Ecuador, Guinée (West-Afrika) en Sudan.

Het boek van Kranendonk en Van Toor is geen beschrijving van de zendingsgeschiedenis van de GG in Irian/Papoea. Evenmin is het een antropologische studie of een nauwkeurige chronologisch geordende beschrijving van leven en werk van ds. Kuijt. Het is een wat impressionistische levensschets, grote contouren afgewisseld met anekdotes. Maar evenals een impressionistisch schilderij een persoon of landschap raker kan typeren dan een foto, zo komen hier ook persoon en persoonlijkheid van Kuijt duidelijker uit de verf dan in een minutieuze beschrijving van zijn leven mogelijk geweest zou zijn. Afkomstig uit de Hervormde Kerk, levenslang een open houding naar met name evangelikale groepen (272), toch vanzelfsprekend trouw aan de Gereformeerde Gemeenten. Solist en pionier, met wiens eigenzinnigheid zendingsdeputaten zich soms nauwelijks raad meer wisten, toch binnen zijn kerk zeer bekend en hoog geacht (306). Opgeleid aan de uiterst traditionele theologische school van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam, maar ervan overtuigd dat op het zendingsterrein de Drie Formulieren van Enigheid niet zonder meer kunnen worden onderwezen en overgedragen (272). In zijn jeugd lange tijd tuberculose-patiënt, maar meer dan een kwart eeuw werkzaam onder de meest primitieve omstandigheden en in zwaar bergterrein. Het boek beschrijft dit alles open en eerlijk, sober, niet hagiografisch, in korte zinnen. Het is fascinerende lectuur, die herinnert aan de pionierssituaties uit de negentiende eeuw, aan Geissler, Nommensen, Kruyt, Wielenga (die de grashut waarin hij aanvankelijk bivakkeerde al even gezellig vond als Kuijt de zijne in Abenero). Maar geen van hen had te maken met bergland zó onherbergzaam als dat in het binnenland van Nieuw-Guinea.

Enkele zaken vallen op. Zendingsdeputaten vragen in de eerste periode graag raad aan Oegstgeest en stemmen tijdens de crisis van 1962 hun

beleid af op dat van de Raad voor de Zending (56). Terwijl zij het meest voelen voor samenwerking met de Evangelische Christelijke Kerk van Irian (GKI), gaat Kuijt liever in zee met de evangelikale Amerikaanse zendingen van The Mission Fellowship (115, 121). In overeenstemming daarmee ijvert hij veel meer dan deputaten voor de stichting van een zelfstandige kerk in het Jali-gebied (128). Het komt in het zendingsgebied van de GG buitengewoon snel tot kerkvorming en ordening van predikanten. In 1969 de eerste doopbediening, in 1978 de instituering van de eerste gemeenten (met kerkeraden), in 1982 de ordening van de eerste, goed-opgeleide, predikanten. In de eerdere zendingsgeschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië vinden we een dergelijke voortvarendheid alleen bij de Gereformeerde Zending in Torajaland, misschien niet toevallig eveneens een bevindelijk-gereformeerde zending. In ieder geval wordt hier duidelijk dat het niet aan het piëtisme heeft gelegen wanneer in de periode 1800-1942 kerkvorming eindeloos werd uitgesteld, maar aan andere factoren, waarbij we dan in de eerste plaats aan gesublimeerd racisme kunnen denken. In 1984 werd een kerkorde aangenomen; de grondslagformule bevat een geloofsbelijdenis bestaande uit 23 artikelen, waarnaast wordt gerefereerd aan de oud-kerkelijke belijdenissen. De Drie Formulieren worden, in de opleiding, gebruikt als uitleg van de schriftuurlijke leer.

Het boek is royaal uitgegeven en overvloedig geïllustreerd. Evenmin als de hierboven genoemde publicaties, bevat het helaas geen schetskaart van het Jali-gebied. Daardoor is het nauwelijks mogelijk bij de lectuur de verplaatsingen van ds. Kuijt in het Jali-gebied te volgen. Een literatuurlijst is toegevoegd; registers ontbreken.

Th. van den End

Piet Giesen, *Opbouw van een kerkgemeenschap. Vijftig jaar Augustijnen in Papoea - Indonesië 1953-2003. Deel I, Het Begin (1953-1960)*. Occasional Papers van het Nijmeegs Instituut voor Missiologie nr. 8, uitgave NIM 2003, 136 pp., kaartje. ISBN 9080620394. Prijs op te vragen bij het NIM.

Op 1 januari 1953 arriveerden de eerste Augustijner paters in Irian. Op 17 januari 2003 werd dit feit herdacht; ter gelegenheid van dit jubileum werd dit boekje uitgegeven. De Nederlandse provincie van de orde der Augustijnen had in 1930 werk geëntameerd in Bolivia en in 1948 in

Frankrijk, maar zowel de eigen voorkeur als hulpverzoeken van andere orden wezen in de richting van Nederlands-Indië/Indonesië. Het werd westelijk Nieuw-Guinea (de Vogelkop en aangrenzende gebieden) en daarmee tien jaar later toch Indonesië.

Het boekje heeft de vorm van een kroniek, waarin jaar voor jaar de besluitvorming rond de missie en de belevenissen van de missionarissen worden vermeld. De auteur citeert zeer uitvoerig uit hun rapportage aan de ordeleiding in Nederland. Daardoor vernemen wij, vergeleken bij andere recent verschenen werken over de geschiedenis van missieorden, veel meer over de levensomstandigheden van de missionarissen en over allerlei inhoudelijke, ook missiologisch belangwekkende, zaken. Alleen is de informatie niet systematisch verwerkt; ze komt per rapport, in stukken en brokken, met de nodige herhalingen. Het boek is a.h.w. een halffabrikaat. Evengoed is het boeiende lectuur, die naar meer smaakt: waarom niet deze rapporten integraal uitgegeven in een bronnenpublicatie? Een ander manco is dat door de benadering vanuit Nederlandse archieven het Indonesische middenkader nauwelijks aan het woord komt; de belangrijke positie van dit kader wordt wel genoemd, maar niet beschreven (p. 79). Des te instructiever is de terugblik van de huidige bisschop van Sorong, de Javaan Mgr. Hadisumarta (p. 120v).

Als buitenstaander verbaas je je over de slordige manier waarop zo'n eeuwenoude orde in deze beginjaren met haar mensen omsprong: ze werden uitgezonden vrijwel zonder opleiding, zo uit een lerarenbaan in Nederland vandaan, neergezet in kampongs in het binnenland, waar de communicatie en de bevoorrading zeer te wensen overlieten. Dat had de Protestantse zending beter voor elkaar, met haar MAF en haar zorgvuldige voorbereiding van de uitgezonden. Over Protestanten gesproken: uiteraard kwamen de missionarissen die tegen, want de zending had op Nieuw-Guinea een grote voorsprong. De missie voelde zich tegengewerkt, maar nam zelf aanvankelijk ook een agressieve houding aan: 'De Papoea's kunnen toch niet eeuwig Protestant blijven? En oppervlakkig gezien moet er een wig in te drijven zijn. [...] Velen doen er niet veel meer aan.' (Mgr. Van Diepen in 1953, p. 32). Later werd de relatie beter. Van de Protestantse houding jegens de Papoeese cultuur wordt in de rapporten een karikuraal beeld geschetst, dat door de auteur niet wordt gecorrigeerd (p. 56, 93).

Helaas heeft bij het NIM niemand de moeite genomen de drukproef van het boek even rustig door te lezen. Papiersoort en letter zijn fraai, maar het boek wemelt van typefouten en oneffenheden die zijn ontstaan door

conversie van bestanden of ombouwen van zinnen; ook de lay-out is niet goed afgewerkt.

Th. van den End

M. van Selm, *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie*. Dissertatie verdedigd op 21 februari 2003 aan de Theologische Universiteit van de GKN te Kampen. Voorlopige uitgave in beperkte oplage.

Deze dissertatie is het eerste tastbare resultaat van een Kampens project, dat tot doel heeft de publicatie van bronnen betreffende de geschiedenis van kerk en zending in de Midden-Molukken tussen 1605 en 1935.

De promovenda laat haar 219 documenten voorafgaan door een historische inleiding van ruim 50 pagina's – A4-formaat wel te verstaan. Die inleiding doet op het eerste gezicht wat men ervan mag verwachten: ze biedt de gebruiker een stevige context om de afzonderlijke documenten met vrucht te kunnen lezen en in een groter verband te plaatsen. Geopend wordt met een algemene geschiedenis-in-vogelvlucht van Banda in de "lange" negentiende eeuw, die begon met de ondergang van de VOC en eindigde met de komst van de Japanners. Daarna komt de organisatie van de Protestantse Kerk uitvoerig aan de orde, zowel op landelijk als op gewestelijk niveau, als ook die van de instanties in Nederland, die de kerkelijke belangen van Nederlands grootste kolonie behartigen.

In deze inleiding beperkt Van Selm zich tot de organisatiegeschiedenis van de kerk en toont weinig of geen belangstelling voor de "Sitz-im-Leben" van de Bandase christenheid. Het beeld dat uit de inleiding opdoemt is dat van een kerk die met al haar vezels verweven was met het koloniale bestel. Dat was ze natuurlijk, laat daar geen misverstand over bestaan, maar door de vrijwel exclusieve concentratie op de formeel-bestuurlijke aspecten van het kerkelijk leven op Banda wordt dat extra benadrukt en ontstaat er een eenzijdig beeld, waarvan men tijdens het lezen der documenten niet zo gemakkelijk meer loskomt. Hieruit vloeit direct de belangrijke vraag voort in hoeverre de samenstelster zich bij haar selectie van de documenten heeft laten leiden door het door haar gehanteerde model van een gegeven de omstandigheden betrekkelijk soepel functionerende, top-down geleide organisatie, waarbij het de (Europese) predikanten en bestuurders waren, die de toon zetten binnen een kerk die zich als geheel vriendelijk en open opgestelde tegenover de haar omringende traditionele religie en adat (dit laatste komt ook voor in stelling 9 bij dit proefschrift).

Hoewel dit model evident onvolledig is en op zijn minst nuancering behoeft, haast ik mij hieraan toe te voegen dat de samenstelster voor de welhaast onoverkomelijke moeilijkheid stond, als ze anders had gewild, dat de ter beschikking staande archieven vrijwel uitsluitend van Europese burelen afkomstig zijn en een sterk Eurocentrisch beeld schetsen. Bovendien hebben op Banda nooit zendelingen gewerkt (behalve J. Finn, 1820-1840, doch die was meer predikant dan zending). Uit andere gebieden in Nederlands-Indië is bekend dat de correspondentie van zendelingen een veel beter inzicht geeft in de alledaagse werkelijkheid van de lokale bevolking dan de brieven en verslagen van predikanten, kerkeraden en gouvernementele organen, al bezien ook zendelingen hun omgeving vanuit een Nederlandse optiek (hoe kan het anders) en komen hun Indonesische collega's en medewerkers maar zelden aan het woord. Hoe dit zij, opvallend is wel dat, afgezien van predikanten en bestuursambtenaren, mensen van vlees en bloed en hun dagelijkse besognes in de inleiding nauwelijks een rol spelen, terwijl die in de documenten toch zo kleurrijk naar voren treden, al moet men vaak wel tussen de regels doorlezen. Een willekeurige greep uit de "vergeten" thema's: het feit dat de Molukken, inclusief de Banda-eilanden, al sinds het begin der zeventiende eeuw als een soort verbanningsoord fungeerden voor predikanten en ziekentroosters die op Java en elders in de archipel niet te handhaven waren: zoiets kleurt onvermijdelijk het kerkelijk leven. Dan zijn er de niet-aflatende klachten over de onderbetaling van de inlandse onderwijzers: die onderbetaling had onvermijdelijk invloed op de kwaliteit van het volksonderwijs. Ook was er de doorgaans geringe belangstelling van de inheemse christenen voor het formele godsdienstonderwijs (catechisatie), de zondagse kerkdienst en de kerkelijke reglementen, wat gecompenseerd werd door een vaak bloeiende eigen religiositeit, op creatieve en hardnekkige wijze ontstaan en verdedigd tegen het Nederlandse culturele en godsdienstige kolonialisme in (de befaamde *agama Ambon*). Van groot belang voor de volksontwikkeling waren het gebruik en de verspreiding van psalmboeken en bijbels, lange tijd behorende tot de voornaamste leermiddelen in het onderwijs, en prekenbundels. Predikanten en andere kerkelijke ambts- en gezagsdragers hadden toen nog een maatschappelijke voorbeeldfunctie, van belang is derhalve de vraag hoe die zich in het openbaar gedroegen – zoals de eerder genoemde Finn, die volgens een tijdgenoot zijn gebrekkige bekwaamheden als predikant compenseerde met een gewichtig voorkomen. Wat was de communis opinio over de slavernij: Finn had vier

slaven, terwijl zijn Baptistische collega Jabez Carey, die tot 1817 op Ambon werkte, een speciaal programma had ontwikkeld om slaven vrij te krijgen? Hoe staken de traditionele religie en lokale adat – of wat daarvan over was – van de Banda-eilanden in elkaar en hoe ging het (Indo)Europese establishment daarmee om? Alleen via tuchttoefening? Hoe zat het met de islam? Enzovoort. Want, met een variant op een bekend boek over Amsterdam: “Ook dat was Banda”. Sterker nog, deze en (tal van) andere “volkse” aspecten van het kerkelijk leven zijn misschien wel belangrijker voor een goed begrip dan de formeel-organisatorische. Nu wordt het aan de gebruiker zelf overgelaten systematiek in deze thema’s aan te brengen.

Dit neemt niet weg dat Van Selm zeer nuttig werk verricht heeft met het opgraven, annoteren en uitgeven van deze stukken. Ook de bijlagen zijn bruikbaar en het notenapparaat is ronduit indrukwekkend, al had het aanbeveling verdiend indien de bibliotheek van het Hendrik Kraemer Instituut (Utrecht) geraadpleegd was voor de correcte schrijfwijze van de titels van enkele Maleise schoolboekjes (bijv. p. 111).

Deze uitgave is, zoals in de aanhef gezegd is, “voorlopig”. Men mag hopen dat aan die voorlopigheid snel een einde komt en er een normale handelseditie verschijnt. Mijn exemplaar, dat mij een paar maanden geleden in één stuk bereikte, is inmiddels in een treurig-makend losbladig systeem veranderd. Dit zal de jonge doctor niet aan te rekenen zijn, maar een werk van dergelijke importantie verdient beter.

Chris de Jong

Mededelingen uit de Werkgroep

Op 1 april 1993 werd de oprichtingsvergadering van de Werkgroep gehouden. Zij bestaat dus al tien jaar. Gedurende die periode is er intensief gewerkt: elk jaar verschenen twee nummers van *DZOK*, al was het dan niet altijd op tijd, enkele delen werden toegevoegd aan de Grote Reeks (zie hierover vorige nummers van *DZOK*), en voor de Kleine Reeks staat nu de zevende uitgave op stapel. Met dit alles is de documentatie van de Nederlandse zendingsgeschiedenis aanzienlijk uitgebreid. Natuurlijk blijft het een en ander te wensen over: ons ledenbestand, nu 104 in Nederland en 24 in het buitenland, zou groter moeten zijn; het is moeilijk aan goede kopij voor *DZOK* te komen; we zouden meer aansluiting wensen bij groepen die zich bezighouden met andere aspecten van de Europese expansie. We danken onze leden en abonnees voor hun trouw, en de ThUK Kampen voor de goede zorgen die zij heeft voor de administratie van *DZOK* en voor haar bereidheid ons een financieel steuntje in de rug te geven. Dat laatste geldt trouwens ook de fondsen die ons hebben gesteund bij de uitgaven in de Grote en de Kleine Reeks. Verbreding van de basis van *WZOK* en *DZOK* lijkt onontkoombaar, maar pogingen in die richting zijn tot nu toe doodgelopen.

In de Kleine Reeks staan twee nieuwe delen op stapel: de uitgaven van brieven van het echtpaar Visch-Tonsbeek, 1948-1971 namens de Raad voor de Zending der NHK werkzaam op Bali (nr. 7) en een bundel over prof. dr. H. Bergema, missionair predikant, docent aan de Theologische School te Makassar en hoogleraar te Kampen (nr. 8). Het voornemen bestaat de eerstgenoemde uitgave op 29 augustus a.s. aan te bieden in een kerkelijk centrum te Oegstgeest. In de Grote Reeks zullen enkele bronnenpublicaties worden opgenomen betreffende de geschiedenis van Kerk en Zending in de Molukken gedurende de negentiende en de twintigste eeuw. Een daarvan is gereed, n.l. M. van Selm, *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie*. Op 21 februari jl. is mevr. Van Selm aan de ThUK te Kampen gepromoveerd op een nooduitgave van deze publicatie. De delen Centrale Molukken 1800-1935 naderen hun voltooiing. Hetzelfde geldt trouwens van het eerste deel van de bronnenuitgave VOC (1605-1799). Ook het Petersburg-project, waarover reeds eerder in *DZOK* werd gerapporteerd, is nu vrijwel voltooid. Het ziet er naar uit dat het project Inventarisatie Zendingearchieven (zie *DZOK* 1998/1 en 2) binnen afzienbare tijd alsnog zal worden voltooid, zij het ook in afgeslankte vorm.

Op 13 juni j.l. kwam de Werkgroep bijeen in een algemene ledenvergadering (de eerste maal sinds 2000). Lectores waren drs. J. van de Wal, die sprak over “‘Een aanvechtbare en onzekere situatie’. Het debat binnen de Hervormde zending over de Oproep tot bezinning over Nieuw-Guinea, gedaan door de Synode der Nederlandse Hervormde Kerk in 1956”, en dr A.Th. Boone, “‘Moord in het Paradijs’. De Utrechtse Zendingsvereniging en Bali, 1865-1882”. Het eerste onderwerp lokte zowel voorafgaand aan als tijdens de vergadering levendige reacties uit van leden die op de een of andere manier bij de situatie in Papoea zijn betrokken. De tweede lezing, die tegenover andere theorieën over de moord op zendeling De Vroom (1881) als diepste oorzaak van deze moord noemde het magisch-mythische denken van de Baliërs, deed de vraag rijzen waarom dit denken dan op Bali wel, maar elders niet tot moord op een zendeling leidde. Beide lezingen zullen worden gepubliceerd in *DZOK*, waarschijnlijk in het tweede nummer van 2003, zodat een samenvatting overbodig is.

*

In de eerste aflevering van *DZOK* van 2001 is onder de titels “Herinneringen aan Nederlands Nieuw-Guinea” aandacht besteed aan de oprichting eind 2000 van ComPaCe: Commissie Papua Cultureel Erfgoed, die zich bekommerde over het in Nederland aanwezige Papua Cultureel Erfgoed. Bij die oprichting werd tevens aangekondigd dat de donateurs door middel van een nieuwsbrief op de hoogte zouden worden gehouden van het wel en wee van de commissie. Van die nieuwsbrief is in 2002 het eerste nummer verschenen. Belangstellenden kunnen nadere inlichtingen inwinnen bij het secretariaat, Beethovenlaan 6, 1217 CJ Hilversum. Telefoon/fax: 035 6280866; E-mail: papuacultureelerfgoed@planet.nl

Personalia

Drs. J. van de Wal (1939) heeft van 1968 – 1977 als zendingspredikant namens de Nederlandse Hervormde Kerk in dienst van twee Indonesische kerken gewerkt, de Gepsultra in Zuidoost-Celebes en de Gereja Kristen Indonesia in West-Java. Van 1977 — 1987 werkte hij als consultant maatschappelijk activeringswerk in de provincie Groningen. Van 1987 - 2002 was hij als predikant verbonden eerst aan de Hervormde gemeente Diepenheim, later aan de Samen-op-Weg gemeente Arnhem. De rol van kerk en zending in het dekolonisatieproces heeft zijn speciale belangstelling.

Dr L.J. Joosse (1944) is predikant van de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt) te Groningen-West en hoofddocent in de vakken Missiologie aan de Reformatorische Hogeschool te Zwolle. Hij is in 1992 gepromoveerd op een studie getiteld '*Scoone dingen sijn swaere dingen*'. *Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw.*

Dr Chr.G.F. de Jong (1949) doceerde van 1983 tot 1992 de (kerk)historische vakken aan de Theologische Hogeschool en de Hasanuddin Universiteit te Makassar (Indonesië); sinds 1993 betrokken bij enkele projecten die behelzen het publiceren van bronnenmateriaal betreffende de kerk- en zendingsgeschiedenis van Indonesië / Nederlands-Indië.

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN,
Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr A.G. Hoekema

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting
ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S.
24969), is gevestigd te Kampen. De Werkgroep stelt zich ten doel het
stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de
geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht
dat doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke
bijeenkomsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de
Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, de
Kleine Reeks en de *Grote Reeks*.

*The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature
January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands).
By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The
Journal) The Society pursues the research of the history of Dutch missions
and (former Dutch) overseas churches.*

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 7 of hoger voor Windows) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 10.000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem, 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerde, van een beknopt curriculum vitae.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding 10.000 words, footnotes not including and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or higher for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.

ISSN: 1380-3905.

Inhoud

J. van de Wal	'Instrumenten van beschavingspolitiek'. Zending en missie over de politieke status van Nieuw-Guinea 1947 – 1956	1
L.J. Joosse	Johannes de Mey over slavenhandel en slavernij	29
Chr.G.F. de Jong (bew.)	Uit de Dagboeken 3, 4 en 5 van H.A.F. Wieënkotter, zendeling van het NZG op Ambon en Leti (een der Zuidwester-Eilanden), 1826-1828, Deel II	52
Boekbesprekingen	Janse, <i>De geschiedenis van de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' 1866-1877</i> , (Hoekema); Kranendonk en Van Toor, <i>Al 't heidendom Zijn lof getuigen! Ds. G. Kuijt, een pionier onder de Papoea's</i> , (Van den End); Giesen, <i>Opbouw van een kerkgemeenschap. Vijftig jaar Augustijnen in Papoea - Indonesië 1953-2003. Deel I, Het Begin (1953-1960)</i> , (Van den End); Van Selm, <i>De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie</i> , (De Jong)	78
Mededelingen uit de Werkgroep		87
Personalia		89